

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
ГОЛОВНЕ УПРАВЛІННЯ ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЇ
ЧЕРКАСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ІНСТИТУТ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ
ОСВІТИ ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ

Доки пам'ять жива

Методичні рекомендації
щодо організації роботи у навчальних закладах
по вшануванню пам'яті жертв Голодомору

Черкаси
2009

АВТОР-УКЛАДАЧ:

Фещенко О.В., начальник Головного управління освіти і науки Черкаської облдержадміністрації;

Крутенко О.В., завідувач лабораторії виховної роботи Черкаського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Назаренко Г.А., кандидат педагогічних наук, заступник директора Черкаського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників;

Король В.М., кандидат педагогічних наук, доцент кафедри вищої педагогіки Черкаського національного університету імені Б.Хмельницького

Затверджено вченою радою ОПОПП.
Протокол № 1 від 08.04.08

Зміст

1.	Ющенко В. «Голодомор — це злочин проти людства»	1
2.	Постанова Верховної Ради України «Про Звернення до Українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України 14 травня 2003 року щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років»	2
3.	Голодомор 1932-1933 років – геноцид в Україні (за матеріалами Інституту історії України НАН України)	3
4.	УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ № 1087/2005 «Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні»	14
5.	УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ № 1544/2005 «Про вшанування жертв та постраждалих від голодоморів в Україні»	15
6.	УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ № 868/2006 «Про відзначення у 2006 році Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій»	16
7.	ЗАКОН УКРАЇНИ «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні»	17
8.	Крутенко О. Методичні рекомендації щодо організації роботи у навчальних закладах по вшануванню пам'яті жертв Голодомору	20
9.	Кудін В.С. Доки пам'ять жива...	23
10.	Палієва С., Кавун І. З попелу забуття (з досвіду організації пошукової роботи учнів)	24
11.	Карпенко Н. Пам'ять про ті роки (урок-реквієм)	32
12.	Шилова Т. Матеріали до проведення учнівської конференції, присвяченої 75-м роковинам Голодомору 1932-1933 років в Україні	36
13.	Удовенко Н. «Де земля чорна, роси кришталеві, хліб золотий» (етнографічна історико-літературна експедиція)	41
14.	Рожко Л.С., Кравченко О.А. «Хай в серці Свічка пам'яті палає» (урок пам'яті)	47

Віктор Ющенко,
Президент України

Голодомор — це злочин проти людства

Читати спогади, вивчати документи про голодомор – це ніби побачити відблиск світла найвищого суду. Того, на якому все приховане стає явним, на якому розверзаються старі могили. Ті, що недавно здавалися горбочками на сільських цвинтарях. Або навіть і ті, на яких не було жодного знака.

Завдяки свідкам та історикам ми вже знаємо досить правди, щоб зрозуміти, яка велика і безповоротно втрачена частина України лежить у тих могилах. Зрозуміти самим і розповісти світові.

У 1932-1933 роках, а ще в 1920-1921, а ще в 1946-1947 роках радянська влада штовхнула в ті могили мільйони своїх підданих. В якійсь із тих могил лежить хто-небудь мало не з кожного українського роду. Не через війну, не за бунт – лише за те, що вони були українцями.

Триває дискусія навколо сухої статистики: 2 -3 -7-10 мільйонів. Ці цифри – чисельність населення цілих країн. За цими цифрами – знищення генетичного коду нації, зміна етнічної карти Європи і світу. Чому замовкла українська мова у Вороніжу і в Курську? Чому її не чути на Кубані? Чому вона досі неголосна у Києві? Все це – наслідок геноциду українців.

Треба мати мужність зрозуміти причини біди. Назвати вбивць. Через 50 років після смерті головного ката не важко назвати його ім'я, імена його челяді. Але маємо йти далі. Українська держава має назвати всіх злочинців. Назвати владу, що вся тоді була в руках партії. Вона стала організатором і виконавцем геноциду. Її ЦК приймав постанови про знищення мільйонів людей, прикриваючи вбивства безбарвними словами про збільшення хлібозаготівель.

Голодомор є геноцидом, злочином проти людяності і проти людства. Мусимо добитись, щоб міжнародне співтовариство зрозуміло масштаб української катастрофи. Необхідно звернутися до ООН, інших міжнародних організацій, підготувати необхідні документи.

Совість вимагає встановити якомога більше імен загиблих. Забуті могили – це сором, який має пекти очі кожному з нас. Їх треба знайти і впорядкувати.

Наш святий обов'язок – по всій Україні, в першу чергу в Києві, звести гідні меморіали і пам'ятники, здатні хоч частково передати глибину тієї трагедії.

Для тих, що загинули в голодоморах, ми можемо зробити тільки одне – пам'ятати і гідно вшанувати їх пам'ять. Для тих, кому пощастило вижити, необхідно встановити спеціальні пенсії, знайти інші форми підтримки і поваги.

Необхідно підтримати дослідників, учених, які розкривають нові і нові факти про геноцид, шукають і знаходять нові документи. Має бути створено міжнародний центр-музей, базова наукова установа для вивчення голодомору 1932-1933 років, інших голодоморів і геноцидів проти українців.

Необхідно масовим тиражем видати книгу «Правда про голодомор», встигнути записати свідчення очевидців трагедії. Це буде найстрашніша в світі книга, але ми не сміємо відводити від неї очей. Такої книги не хочуть випустити у світ спадкоємці організаторів геноциду. Бо її прочитають діти тих, хто й досі не зважається самому собі сказати правду. Діти не мають генетичного страху, вони будуть дивитися в очі і задавати питання, на які не можна не відповідати. Тоді ми змушені будемо зробити найголовніший висновок. Поразка в боротьбі за незалежність 1917-1920 років, голод 1921-1922 років, великий голод 1932-1933 років, жах війни 1941-1945 років, голод 1946-1947 років, трагедія УПА, загибель Василя Стуса в мордовському таборі мають спільні корені зі слабкістю України сьогодні.

Порівняйте давню біду і нинішні негаразди. Влада, що не хоче залежати від народу. Преса з кляпом у роті. Верховна Рада, яку хочуть перетворити у згодний на все Всеукраїнський Центральний виконавчий комітет.

Ми будемо гарантовані від повторення минулого, тільки якщо влада залежатиме від народу, якщо Верховна Рада стане парламентом, якщо преса буде вільною. Якщо ми побудуємо демократичну країну. Через демократію веде дорога до добробуту держави і людей, на якій немає вороття до голодомору.

Постанова Верховної Ради України
Про Звернення до Українського народу учасників
спеціального засідання
Верховної Ради України 14 травня 2003 року щодо
вшанування пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років

Провівши згідно з пунктом 1 Постанови Верховної Ради України від 28 листопада 2002 року №258-IV «Про 70-ті роковини голодомору в Україні» спеціальне засідання з метою вшанування пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років, Верховна Рада України постановляє:

Схвалити Звернення до Українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України 14 травня 2003 року щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років (додається).

Голова Верховної Ради України В.ЛИТВИН
м. Київ, 15 травня 2003 року
№789-IV

ЗВЕРНЕННЯ
до Українського народу учасників спеціального засідання
Верховної Ради України
щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років

Ми, учасники спеціального засідання Верховної Ради України, керуючись ідеалами гуманізму і соціальної справедливості, відстоюючи права людини і громадянина з позицій загальнолюдських цінностей, звертаємося до Українського народу – громадян України усіх національностей у рік трагічної дати у нашій історії – 70-річчя голодомору, організованого сталінським тоталітарним режимом.

Вітчизняна і міжнародна громадськість відзначають 70-ті роковини української національної катастрофи, коли, певно, вперше в історії людства конфіскація продовольства була застосована державою як зброя масового знищення її власного населення з політичною метою. Голодомор 1932-1933 років, що став нелюдським засобом ліквідації мільйонів українців, є підтвердженням злочинної суті тодішньої влади.

Жорстоке вилучення урожаю 1932 року і вивезення його за межі України, конфіскація у кожній селянській родині усіх продуктів

харчування, руйнування святинь і храмів, масові репресії української інтелігенції та духовенства – все це спрямовувалося на підірив національного духу українства, викорінення його еліти, ліквідацію економічної незалежності селянства.

Тотальне винищення мільйонів українських хліборобів штучним голодом стало свідомою терористичною акцією політичної системи сталінізму. Поруйновано соціальні основи української нації, її вікові традиції, підірвано духовну культуру і унікальну етнічну самобутність. Трагедія голодомору 1932-1933 років в Україні впродовж багатьох десятиліть не просто замовчувалася, а й офіційно заперечувалася державною правлячою верхівкою СРСР. Її причини, характер, механізм організації і масштаби ретельно приховувалися не тільки від міжнародного співтовариства, а й від кількох поколінь наших співвітчизників. Та спроби навіки замовчати і поховати у плинні історичного часу правду про голодомор 1932-1933 років виявилися марними. Про цю Катастрофу України ще з 1933 року знали і писали на Заході. Конгрес США у 1988 році офіційно визнав голодомор 1932-1933 років геноцидом українського народу, тоді ж це зробила Міжнародна комісія юристів.

Щодо громадян України, то для них істина про події 1932-1933 років стала відкриватися напередодні розпаду СРСР. Саме тоді був покладений початок прориву в офіційному замовчуванні цих трагічних фактів історії.

Сьогодні можна з упевненістю твердити, що перші слова правди про голодомор 1932-1933 років відіграли помітну роль у національному відродженні, стали одним з важливих чинників здобуття незалежності України.

Разом з тим ми вважаємо, що в умовах незалежної України страхітливу правду про ті роки має офіційно оприлюднити держава, оскільки голодомор 1932-1933 років був свідомо організований сталінським режимом і повинен бути публічно засуджений українським суспільством та міжнародним співтовариством як один з найбільших за кількістю жертв у світовій історії факт геноциду.

Ми, учасники спеціального засідання Верховної Ради України 14 травня 2003 року, чинимо це сьогодні, визнаючи голодомор 1932-1933 років актом геноциду українського народу за диявольським задумом сталінського режиму.

Ми вважаємо, що кваліфікація цієї Катастрофи української нації як геноциду має принципове значення для стабілізації

суспільно-політичних відносин в Україні, є важливим чинником відновлення історичної справедливості, морального зцілення кількох поколінь від страшного соціального стресу, незаперечним доказом незворотності процесів демократизації суспільства, суворим застереженням спробам встановити в Україні нову диктатуру, нехтувати найголовнішим правом людини – правом на життя.

Розглянувши питання про голодомор як акцію геноциду на спеціальному засіданні Верховної Ради України, ми певною мірою виконали свій громадянський, патріотичний обов'язок перед пам'яттю мільйонів людей, перед підростаючим поколінням.

Разом з тим ми глибоко усвідомлюємо, що лише після надання офіційної – на найвищому державному рівні і від імені усіх гілок влади в Україні належної політико-правової оцінки такій соціальній Катастрофі в історії нашої Вітчизни, якою був голодомор 1932-1933 років, гідного щорічного вшанування його незліченних жертв, доведення факту цього голодомору як геноциду українського народу до світової громадськості – лише після цього ми можемо називатися повноцінною цивілізованою Нацією.

Не забуваймо минулого в ім'я майбутнього!

Голодомор 1932-1933 років – геноцид в Україні *(за матеріалами Інституту історії України НАН України)*

I. СУТЬ ПИТАННЯ. ПРИЧИНИ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РОКІВ

Голодомор 1932-1933 років в Україні назавжди залишиться в пам'яті українців однією з найстрашніших сторінок нашого минулого. Ця сторінка сприймається суспільством передусім на емоційному рівні. Але в той же час Голодомор – це історичне явище, яке відбувалося у конкретний час, у конкретному місці і є наслідком дій конкретних осіб.

Для більш чіткого розуміння, чим же був Голодомор, слід акцентувати такі факти:

1. Коли дослідники говорять про Голодомор 1932-1933 рр., то вони одностайні в тому, що стосується ходу подій: масштабний голод розпочався наприкінці літа 1932 року, досяг свого піку до початку весни 1933 року та завершився на початку літа 1933 року. Саме за цей менш ніж календарний рік в Україні загинули мільйони людей.

2. Нині є очевидним, що Голодомор 1932-1933 років в Україні був результатом спланованих системних заходів та виступив одночасно інструментом знищення соціальної бази народного опору Радянській владі в Україні, всесоюзної індустріалізації, застереженням Українському радянському урядові проти намірів проводити порівняно самостійну політику.

3. Кількість прямих та непрямих жертв Голодомору точно встановити на сьогодні досить важко. Між істориками тривають дискусії, скільки саме людей загинуло: 5, 7, 9 чи 10 мільйонів? Але так чи інакше йдеться про МІЛЬЙОНИ безвинних жертв. Для порівняння: сучасне населення Данії складає 5,2 млн. осіб, Австрії – 8 млн.; Болгарії – 8,5 млн.; Бельгії – 10 млн.; Угорщини – 10,3 млн. Тобто, під час Голодомору зникла ціла європейська країна.

За даними вчених, найбільш постраждали від голоду тодішні Харківська і Київська області (теперішні Полтавська, Сумська, Харківська, Черкаська, Київська, Житомирська). На них припадає 52,8% загиблих. Смертність населення тут перевищувала середній рівень у 8-9 і більше разів. У нинішніх Вінницькій, Одеській, Дніпропетровській областях рівень смертності був вищий у 5-6 разів, у Донбасі – у 3-4 рази. Фактично голод охопив весь Центр, Південь, Північ та Схід сучасної України.

4. Під час аналізу тих подій рано чи пізно виникає питання про причини та винуватців трагедії. Безумовно, головною причиною Голодомору стала політика тоталітарного сталінського режиму – безвідповідальні експерименти з метою побудови щастя «в окремо взятій країні», які передбачали, зокрема, злиття усіх націй і народностей СРСР в єдиний «радянський народ» з уніфікованою свідомістю та здійснення швидкого «індустріального стрибка» шляхом «мобілізації» внутрішніх ресурсів.

На практиці це означало фізичне винищення усіх класових та національних «ворогів» сталінського режиму, тобто людей, які мали свою думку щодо розбудови «світлого майбутнього». Головним аргументом здійснення цієї політики нерідко ставав терор, зокрема, терор голодом. А Україна була головним полігоном «вирішення національного питання» та проведення індустріалізації...

Для зміцнення своєї влади тоталітарний режим знищував усіх, хто міг хоч якось порушити монополію тоталітарної держави на право вирішувати, як має жити держава. Українська нація, яка була другою за чисельністю в СРСР, мала величезний культурно-

історичний спадок, власні славетні традиції державотворення, досвід національно-визвольної боротьби, а тому становила серйозну загрозу для цього імперського утворення, його геополітичних намірів. З огляду на це сталінський режим вдався до відкритої війни проти українців.

Що стосується політики індустріалізації, то в ній самій, в її меті – швидкому промисловому розвитку країни – нічого поганого не було. Але методи, якими вона проводилася, повністю спотворили ідею і звели нанівець всі позитивні результати, бо вони були куплені ціною величезних втрат.

Щоб отримати валюту для закупівлі промислового обладнання, Сталіну була потрібна ефективна машина видобування товарів на експорт, насамперед – хліба. Для цього він організував економічно не обґрунтовану колективізацію сільського господарства, яка фактично знищила найкращі господарства разом з господарями і призвела до багаторічної руїни. Українські селяни намагалися опиратися такій політиці й тому мільйони з них стали жертвами у нерівній боротьбі.

Звичайно, відповідальність за це повинен нести весь тоталітарний сталінський режим з його розгалуженою каральною машиною. Але було кілька головних дійових осіб, які спровокували Голодомор або ж не відвернули його, хоча могли і повинні були це зробити. Це:

Йосип Сталін – Генеральний секретар ВКП(б), перша особа у комуністичній ієрархії.

В'ячеслав Молотов – голова Раднаркому СРСР, тодішнього радянського Уряду. Безпосередньо відповідав за хлібозаготівлі в Україні.

Лазар Каганович – у 1925-1928 рр. – секретар ЦК КП(б)У, 1928-1939 рр. – секретар ЦК ВКП(б), вірний соратник Сталіна, спеціальний посланець, який керував хлібозаготівлями на Північному Кавказі та здійснював ревізії в Україні, зокрема на Одещині.

Павло Постишев – у січні 1933 р. направлений в Україну як 2-й секретар ЦК КП(б)У з особливими повноваженнями. Головним завданням, яке поклав на нього Сталін, було «безумовне виконання плану хлібозаготівель». Після виконання цього «плану» Постишев став головним ініціатором і безпосереднім керівником репресій проти української інтелігенції.

Станіслав Косіор – у 1928-1938 рр. – перший секретар ЦК КП(б)У, фактичний керівник Української РСР.

Влас Чубар – у 1923-1934 рр. – Голова Раднаркому УРСР, тодішнього радянського уряду. Друга особа серед керівників України.

Мендель Хатаєвич – у 1932-1933 рр. – 2-й секретар ЦК КП(б)У. Також мав «особливі повноваження» стосовно хлібозаготівель.

Станіслав Реденс – керівник ГПУ УРСР. Саме він «відпрацьовував» перші справи, пов'язані з Голодомором.

Всеволод Балицький – повноважний представник ОГПУ в Україні, який потім очолював ГПУ УРСР. Фактично саме він ініціював більшість наказів, за якими голодних селян або осіб, які намагалися допомогти їм, засуджували до смертної кари через вигадані звинувачення. Також відіграв одну з провідних ролей у винищенні української інтелігенції.

Роль цих осіб в організації Голодомору в Україні була різною. Якщо Сталін був головним ідеологом розправи, Каганович, Балицький і Постишев проявляли найбільшу активність, то деякі українські керівники, особливо Чубар, намагалися інколи подавати голос на захист голодуючих селян. Однак їхні дії не були послідовними і навряд чи могли бути успішними. Бо за Голодомором стояла СИСТЕМА. Тих, хто намагався їй хоч якось заважати у проведенні терору, як, наприклад, народний комісар освіти Микола Скрипник, самі ставали жертвами цього терору.

Звичайно, згадані особи нічого не змогли б зробити самотужки. Їм активно або пасивно допомагали сотні тисяч соратників, значна частина яких вірила, що вчиняє правильно.

5. Дехто й досі намагається представити Голодомор 1932-1933 рр. як «збіг об'єктивних та суб'єктивних обставин»: посухи та «перегинів на місцях». Але факти свідчать зовсім про інше. Насамперед, посухи дуже рідко призводять до голоду у таких масштабах. До того ж, посуха не може призвести до повного знищення врожаю, через посуху з селянських господарств не може повністю зникнути худоба та птиця, все, чим можна прохарчуватися. Все це зникло завдяки «зусиллям» активістів, які відбирали в людей останнє.

Про те, що урожай в Україні був, переконує хоча б той факт, що радянський уряд масово продавав збіжжя та інші сільськогосподарські культури за кордон. Наприклад, є свідчення, що в 1932-1933 рр. у Польщі українськими буряками годували свиней, бо цих буряків було багато і вони були дуже дешеві.

Факти переконують, що «випадково», через «перегини на місцях» не вивезеш за кордон сотні тисяч тонн продовольчих товарів. Ті, хто стверджує подібне, вочевидь, грішать проти істини, бо для вивезення продовольства у таких обсягах потрібне ПОЛІТИЧНЕ РІШЕННЯ.

Крім цього, за свідченнями очевидців, в окремих регіонах України тоді, коли від голоду щодня вмирали тисячі людей, майже на повну потужність працювали спиртові заводи, які переробляли дорогоцінний хліб на горілку. Так сталінський режим добував додаткові ресурси для проведення індустріалізації.

6. Про те, що дії більшовиків були свідомими, свідчить ще один характерний факт. Восени 1932 – взимку 1933 року, коли вже всі зрозуміли, що в Україні справжній голод, тоталітарна влада не лише не припинила примусове відбирання їжі або хоча б прийняла допомогу інших країн, а навпаки, всі сили кинула на те, щоб ізолювати голодуючі райони. Армія, загони НКВС оточили українські міста (бо селяни намагалися врятуватися там від голодної смерті) та залізничні станції. Мешканцям сіл забороняли виїжджати в інші регіони СРСР. Цьому сприяло запровадження паспортної системи, яка фактично вдруге закріпачила українських селян. Спеціальними розпорядженнями було заборонено продаж залізничних квитків для них. Такі дії важко пояснити якимось збігом обставин.

Отже, аналіз фактів доводить, що тоталітарний сталінський режим діяв свідомо і за чітким планом. Хліб вилучався, продавався до інших країн за валюту, яку спрямовували на закупівлю верстатів та іншого обладнання для промислових підприємств. Всіх невдоволених знищували: розкуркулювали, висилали, просто страчували за вироком «трійок» без суду і слідства. На місце знищених голодом або репресіями українських селян привозили нових, з Росії, Білорусії...

Все це призводило до страшних наслідків в масштабах нації. Українці мільйонами вмирали. Ті, хто вижив, підірвали своє фізичне та психічне здоров'я. В їхні душі назавжди закрався страх голоду. Через переселенців змінювалася етнічна структура населення України. Все це істотно підірвало життєвий потенціал нації.

Українці повинні знайти в собі мужність визнати і переконати інших, що нація стала жертвою страшного злочину, який ніколи не повинен повторитися. Ми маємо усвідомити, що сьогоденне населення України є нащадками тих, хто вижив у ті страшні часи. Але нас могло б бути набагато більше...

II. МАСШТАБ ТА НАСЛІДКИ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РОКІВ

Як було зазначено вище, кількість жертв Голодомору досі не встановлено, хоча йдеться, безумовно, про кілька мільйонів людей. Тогочасні втрати населення України можна вивести наближено з порівняльної таблиці приросту і втрат населення СРСР, Росії, Білорусії та України за даними переписів 1926 і 1939 років, що подавались у радянських джерелах незалежною Міжнародною комісією юристів (створена у 1988 році у складі провідних юристів зі Швеції, Бельгії, Великобританії, Канади, Франції, Аргентини, США):

Назва держави, республіки	Населення у млн. Дані СРСР за 1926 р.	Населення у млн. Дані СРСР за 1939 р.	+приріст населення - втрати населення	приріст і втрати (%)
СРСР	147,028	170,557	+23,529	+16,0
Росія	77,791	99,591	+21,800	+28,0
Білорусія	4,739	5,275	+536	+11,2
Україна	31,195	28,111	-3,084	-9,9

Якби в Україні не було втрат населення, що стали наслідком спланованих владою заходів, передусім, безумовно, Голодомору, а також політичних репресій, масових виселень тощо, і припускаючи, що приріст населення на нашій землі з 1926 року до 1939 року дорівнював 16%, як в середньому по СРСР, то кількість населення України у 1939 році становила б близько 36,186 млн. осіб, а не 28,111 млн., як зафіксовано у переписі 1939 року.

Отже, мінімальна оцінка втрат населення України складає 8,075 млн. осіб, або чверть усього населення республіки у 1926 році. При цьому не враховано доведені факти організованого інтенсивного ввезення на територію сіл у спустошені Голодомором садиби українських селян тисяч ешелонів сімей з областей Росії та Білорусії.

Голодомор 1932-1933 років мав деморалізуюче значення для всього Українського народу. Коли йде війна, є очевидний ворог. Тут же, навпаки, офіційно пропагувалася ідеологія інтернаціоналізму і братерства, проголошувалися «найсвітліші ідеали, мета – комунізм», і водночас внаслідок цілеспрямованих дій цивільної влади, за підтримки «громадськості» – комсомолу, профспілок, комнезамів – населення було доведене до масової голодної смерті.

Соціально-демографічні та морально-психологічні наслідки Голоду 1932-1933 років актуальні й до сьогодні. Тоді на довгі десятиліття було підірвано матеріальну базу українського села, зруйновано його виробничу та товарну інфраструктуру, фізично знищено підприємницькі та ініціативні елементи, залякано цілі покоління українців, причому, не лише селян, зламано волю усього Українського народу до опору тоталітарній системі, до національного відродження.

III. ХАРАКТЕР ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РОКІВ

Роберт Конквест у книзі «Жнива Скорботи (Радянська колективізація і терор голодом)» писав: «Події, висвітлювані в цій книзі, в узагальненому вигляді можна представити так. У 1929-1932 рр. Комуністична партія під керівництвом Сталіна з причин, які розкриватимуться далі, завдала подвійного удару радянському селянству, – йдеться про розкуркулювання й колективізацію. Розкуркулювання означало, по суті, фізичне знищення або депортацію на Північ мільйонів селян разом з їхніми родинами. Офіційно розкуркуленню підлягали найзаможніші селяни, на ділі ж його жертвами стали найвпливовіші, передусім ті, хто не погоджувався з планами насильницької колективізації. Організація колгоспів призвела до цілковитої ліквідації приватного землеволодіння й концентрації решти селянства в контрольованих більшовиками колективних господарствах. Результатом цього подвійного удару стали мільйони жертв, головним чином серед депортованих, але також і серед тих, хто залишався на своїй батьківщині (наприклад, у Казахстані).

Після цього, в 1932-1933 рр., сталося те, що можна охарактеризувати як терор голодом або голод, штучно створений владою проти колективізованих селян України та значної частини заселеної українцями Кубані (разом із деякими регіонами Подоння й Поволжя), здійснюваний шляхом установлення для них аж надто великих, непосильних норм хлібоздачі, вилучення до останку харчів,

а також ужиття заходів, аби жертви голоду не дістали допомоги ззовні,— навіть з інших регіонів СРСР. Ця акція, значно згубніша для життя, ніж попередня колективізація 1929-1932 років, супроводжувалася масовими гоніннями на українську культуру, інтелігенцію, церкву. Уявну впертість українських селян, котрі не здавали зерна (якого вони не мали), недвозначно розцінювали як «націоналізм» — відповідно до твердження Сталіна, що національна проблема є за своєю суттю селянською проблемою. Тож український селянин терпів подвійно — і як селянин, і як українець. Так проти українського селянства поєдналося два чинники: протистояння партії селянству і протистояння партії українству».

Відтак можемо говорити про подвійну природу Голодомору 1932-1933 років:

Соціально-класова природа Голодомору 1932-1933 років. У програмі більшовиків було передбачено одержавлення сільського господарства подібно до того, як це було зроблено у містах із заводами та фабриками. Поміщицькі володіння передбачалося перетворити на комуни-радгоспи. Проте в ході більшовицької революції та Громадянської війни з мільйонами одягнених у шинелі та озброєних селян не змогли впоратися не лише біла гвардія, а й більшовики. Під тиском селян поміщицькі володіння було розділено. Однак Радянська держава не збиралася відмовлятися від своїх планів. За більш ніж 10 років після Громадянської війни було зміцнено партійний та каральний органи СРСР, приборкано найбільш бунтівні елементи на селі, вилучено у селян зброю. Це створило головні передумови для успіху колективізації, яку було проведено шляхом терору, і інструментом якої, а не лише наслідком, став Голод 1932-1933 років.

Національна природа Голодомору 1932-1933 років. Пробуджена Українською національною революцією 1917-1921 років Україна швидко відроджувалася, маючи при цьому значні людські та економічні ресурси. Протягом 20-30-х років українські комуністи часто йшли врозріз волі Москви у багатьох організаційних та політичних питаннях, навіть у таких, як формування ЦК КП(б)У. Політика українізації, відомим ідеологом якої був Микола Скрипник, вже на кінець 20-х років вийшла далеко за ті межі, які їй було встановлено більшовиками. Українська національна свідомість до того часу набула загрозливих масштабів, розквітла національна інтелігенція, Україна намагалася проводити самостійну політику,

зросло значення України в загальносоюзних процесах, причому сталося це завдяки зростанню національної свідомості українців, а не їхньому злиттю з росіянами. А опора всієї України – селянство – забезпечувало можливість національній самосвідомості розквітати й далі. І саме з цих причин було влаштовано терор голодом, щоб знищити саму українську національну ідею, підірвавши її соціальну базу, деморалізувавши інтелігенцію і зробивши з селян, що вижили після голоду, покірних колгоспників. Оскільки політичну владу було зосереджено у Москві, це вирішило долю українців. Тому Голод 1932-1933 років став відповіддю комуністичної московської влади на український культурно-політичний розвиток у межах СРСР.

Великий Голод 1932-1933 років – не помилка і не просто зла воля московського керівництва, зокрема, Сталіна. У ньому (штучному Голоді) не було нічого ірраціонального. Тому не варто демонізувати ні Сталіна, ні якісь інші причини – Голодомор був засобом комуністичного будівництва.

З політичних мотивів керівництво Радянського Союзу всіляко заперечувало голод в Україні, і тому про допомогу ззовні не могло бути й мови. Наприклад, реальну допомогу голодуючим українцям пропонували не лише інші держави, а й організації Західної України, такі як «Просвіта», ОУН, «Союз українок» та інші. Але зібране серед населення Західної України продовольство передати до Радянської України не вдалося, оскільки керівництво Радянського консульства у Львові запевняло, що голоду в Україні немає. Це є неспростовним підтвердженням керованого характеру Голодомору. До речі, коли у 1946-1947 роках Україна знову переживала голод, а в Західній Україні ще колгоспів не було, то тамтешні селяни-трударі знову виділяли зі своїх врожаїв частину продовольства для порятунку українців зі східних областей.

IV. СИСТЕМА ДОКАЗІВ

Голодомор 1932–1933 років як явище геноциду народу підпадає під означення геноциду, поданого в Конвенції ООН від 9 грудня 1948 року «Про попередження злочину геноциду і покарання за нього». Так, стаття 2 цієї конвенції визначає геноцид «як будь-яке з діянь, які вчиняються з наміром знищити повністю або частково яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу, а саме:

вбивство членів групи;

заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам групи;

умисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, які розраховані на повне або часткове фізичне знищення її;

заходи, розраховані на недопущення дітонароджування в середовищі групи;

насильницька передача дітей з однієї групи до іншої».

Голодомор 1932-1933 років відповідає ознакам геноциду згідно з цією статтею, передусім з її третім пунктом.

Голодомор було спричинено навмисними діями тоталітарного радянського режиму. Суть злочинних дій влади полягала в:

1. Жорстокому придушенні устремлінь Українського народу мати незалежну державу.

2. Знищенні існуючої структури сільського господарства шляхом:

масового «розкуркулювання» селян;

насильницького впровадження колективізації селянських господарств;

накладання на райони України, окремі селянські двори непомірно високих планів хлібоздачі.

Перебуваючи в Харкові 17 і 18 листопада 1932 р., В.Молотов відпрацьовував згідно з одержаними від Сталіна інструкціями тексти двох постанов – ЦК КП(б)У від 18 листопада і РНК УСРР від 20 листопада, які мали однакову назву – «Про заходи до посилення хлібозаготівель». У постановах містилися пункти про натуральне штрафкування боржників по хлібозаготівлях м'ясом і картоплею (Джерело: «Колективізація і голод на Україні 1929-1933. – К., 1992. – С.549; Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С.250-251).

У звіті Сталіну від 8 грудня генеральний секретар ЦК КП(б)У С.Косіор вказав, що у хлібозаготівлях «найбільший результат дає застосування натурального штрафкування». На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 20 грудня за участю підручних Сталіна Л. Кагановича і П. Постишева голова уряду В.Чубар засвідчив, що недоліком хлібозаготівель є ігнорування натуральних штрафів як стимулюючого засобу. Такою була реальна ситуація з натуральними штрафами на кінець 1932 р. (Джерело: Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.284, 286; Командири великого голоду. – К., 2002. – С.317).

1 січня 1933 р. Сталін надіслав селянам України телеграму, в якій попереджав: «Щодо колгоспників, колгоспів та одноосібників,

які вперто продовжують приховувати розкрадений і прихований від обліку хліб, застосовуватимуться найсуворіші заходи покарання, передбачені постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р.) (Джерело: Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 308). Це означало, по-перше, що до боржників по хлібозаготівлях, у яких виявили хліб, мали застосовуватися найбільш суворі санкції («закон про п'ять колосків» передбачав розстріл або десятирічне ув'язнення). Це означало, по-друге, проведення подвірних обшуків, тому що тільки таким способом можна було знайти хліб. Сталін не вказував, які санкції чекали тих, у кого хліб не знайшли. У цьому не було й потреби, оскільки прийняті під його диктовку листопадові постанови ЦК КП(б)У і РНК УСРР передбачали натуральне штрафування у випадку відсутності хліба. Але селяни штрафувалися не лише м'ясом і картоплею. Сотні свідків голоду в один голос твердять, що у січні і в першій половині лютого на території України у селян забирали все продовольство, прирікаючи їх на голодну смерть.

3. Ізоляції великих територій в сільській місцевості у низці областей України шляхом:

позбавлення селян права мати паспорт громадянина СРСР;

заборони селянам права виїзду з їхніх місць проживання (заборона продажу залізничних квитків);

наказів про арешти селян, що виїхали самовільно з сіл;

оточення озброєними загонами каральних органів СРСР цілих територій;

заборони листування і поширення інформації про фактичне становище.

22 січня 1933 р. Сталін власноручно (автограф зберігся) написав директивного листа ЦК ВКП(б) і РНК СРСР (підпис голови уряду Молотова з'явився у передрукованому примірнику): «До ЦК ВКП і Раднаркому дійшли відомості, що на Кубані і Україні почався масовий виїзд селян «за хлібом» в ЦЧО, на Волгу, Московську обл., Західну обл., Білорусію». В листі вимагалось негайно заблокувати Україну і Кубань. (Джерело: Трагедия советской деревни. – Т.3. – М., 2001. – С.32, 635, 637). Відповідно до цієї директиви продаж селянам проїзних квитків на залізничних і водних шляхах припинявся. На ґрунтових шляхах за межами поселень з'явилися загороджувальні заборони з чекістів, міліції та місцевих активістів.

На початку квітня 1933 р. в містах була відновлена вільна торгівля хлібом за підвищеними цінами, що розглядалася як додатковий канал постачання робітників і службовців (поряд з картковою системою). Ті з голодуючих селян, які ще могли пересуватися, приїжджали в найближчі міста і вистоювали у велетенських чергах довгі ночі, щоб купити 1 кг хліба (більше не давали в одні руки). 10 квітня з'явилася постанова Київського обкому, яка регулювала порядок комерційної торгівлі. В ній зазначалося: «З метою охорони міста від занесення інфекційних хвороб, зокрема, висипного тифу, вважати необхідним запровадити продаж квитків винятково за посвідченням по залізниці від станцій: Миронівки, Козятина, Бердичева, Фастова, Коростеня, Яготина, Умані, Гребінки, а також проміжних, до Києва» (Джерело: Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.486).

Кремль відрізав голодуюче українське село від Росії, Білорусії і міст в самій Україні з цілком очевидною метою: змусити вмирати тих селян, які вже не могли працювати в колгоспі, у себе вдома, а не на людях.

4. Впровадженні особливого режиму проживання, зокрема режиму «чорних дошок», що полягав у:

вивезенні з цілих територій усіх товарів та засобів проживання, що знаходились на складах та в магазинах;

насильницькій реквізиції у селян усіх запасів продовольства і навіть одягу;

забороні будь-якої торгівлі та ввезення будь-яких засобів для існування;

забороні будь-якого кредитування та насильницькому поверненні усіх кредитів.

5. Намаганні приховати причини і масштаби трагедії: зокрема, осіб, відповідальних за виявлення в ході перепису 1939 року фактів дискримінації українського населення та його високу смертність, було розстріляно.

Теза про замовчування голоду не потребує документальних підтверджень внаслідок своєї очевидності. Навіть у суворо секретному діловодстві партійних комітетів тему голоду дозволялося порушувати тільки в «особливих папках» з особливим режимом зберігання. Це робилося, цілком зрозуміло, не з метою приховування

інформації, а для того, щоб виключити можливість допомоги тим, кого влада приречла на повільну смерть.

Наслідком таких спланованих дій став страшний Голодомор 1932-1933 років.

V. РІШЕННЯ ТА ПУБЛІЧНІ КРОКИ УКРАЇНСЬКОЇ ВЛАДИ З ВИЗНАННЯ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РОКІВ В УКРАЇНІ ГЕНОЦИДОМ

Виступ Президента України Л. Кравчука на міжнародній науковій конференції, що відбулася у зв'язку з 60-ми роковинами Голодомору: «Я цілком погоджуюсь з тим, що це була спланована акція, що це був геноцид проти власного народу. Але я тут не ставив би крапку. Так, проти власного народу, але за директивою з іншого центру. Очевидно, саме так слід трактувати цю страхітливую сторінку нашої історії». (Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ, 9-10 вересня 1993 р. Матеріали. – К., 1995. – С.10).

Звернення Президента України Л. Кучми до Українського народу у зв'язку з Днем пам'яті жертв Голодомору та політичних репресій 24 листопада 2002 року. Глава держави у Зверненні визнав Голодомор 1932-1933 років геноцидом Українського народу, висловився за встановлення величного Меморіалу пам'яті його жертвам у м. Києві та закликав міжнародне співтовариство кваліфікувати Голодомор як геноцид Українського народу та злочин проти людства.

Постанова Верховної Ради України від 28 листопада 2002 р. за № 258-IV «Про 70-ті роковини голодомору в Україні» засудила «політику геноциду, що проводилася на державному рівні керівниками тоталітарного радянського режиму проти громадян України, національного духу, менталітету та генетичного фонду Українського народу», передбачила проведення спеціального засідання Верховної Ради України у травні 2003 року з метою вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років, проведення конкурсу на кращий проект Меморіалу жертвам Голодомору в Україні 1932-1933 років для його спорудження у м. Києві, забезпечення спорудження пам'ятників жертвам Голодомору, зокрема й за кордоном у співробітництві з українською діаспорою, рекомендацію Міністерству фінансів України профінансувати підготовку й проведення всіх заходів, присвячених 70-м роковинам Голодомору 1932-1933 років в Україні, а також рекомендацію

Міністерству закордонних справ України здійснити міжнародні заходи, спрямовані на визнання Голодомору в Україні 1932-1933 років державною політикою геноциду Українського народу, ініціювати визнання міжнародним співтовариством Голодомору 1932-1933 років в Україні актом геноциду Українського народу, запропонувати Генеральній Асамблеї ООН вшанувати пам'ять жертв Голодомору в Україні 1932-1933 років хвилиною мовчання перед початком одного з її засідань, сприяти створенню міжнародного музею Голодомору під егідою ООН.

У [Розпорядженні Президента України Л.Кучми](#) від 6.12.2002 за №393 «Про додаткові заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Голодомору в Україні», яким українському Уряду доручалося розпочати проектування та спорудження Меморіального комплексу жертвам Голодомору 1932-1933 років, запровадити церемонію покладання вінків главами іноземних держав, главами парламентів, главами урядів іноземних держав під час їхніх візитів в Україну до Пам'ятного знака «Жертвам голодомору 1932-1933 років» та до Меморіалу пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій після його спорудження, Міністерству закордонних справ доручалося розпочати діяльність з міжнародного визнання Голодомору як геноциду Українського народу та злочину проти людства.

У [Рекомендаціях парламентських слухань](#) щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років, схвалених Постановою Верховної Ради України від 6 березня 2003 року за № 607-IV, зафіксовано визнання Верховною Радою України Голодомору 1932–1933 років в Україні як акту геноциду Українського народу. Крім того, Верховна Рада України доручила Уряду вирішити комплекс питань, пов'язаних зі спорудженням у м. Києві Меморіального комплексу жертвам Голодомору 1932-1933 років, зокрема щодо його проектування, відведення земельної ділянки та фінансування спорудження.

Учасники парламентських слухань наголосили також на відсутності у законодавстві України будь-яких положень стосовно подолання наслідків Голодомору 1932-1933 років чи інших пов'язаних з ним питань.

Учасники парламентських слухань висловили низку побажань, зокрема: Президентові України – сприяти співпраці і стимулювати консолідацію всіх гілок влади у реалізації заходів, присвячених 70-м роковинам Голодомору 1932-1933 років, Верховній Раді України –

разом з Кабінетом Міністрів України порушити у встановленому порядку питання перед Організацією Об'єднаних Націй про визнання Голодомору 1932-1933 років геноцидом Українського народу, створити на державному рівні комісію фахівців-юристів для підготовки спеціальної документації та здійснення необхідних процедур, передбачених міжнародним законодавством, прийняти в установленому порядку Закон України про визнання факту геноциду української нації у 1932-1933 роках, разом з Кабінетом Міністрів України забезпечити відповідно до законодавства передачу до Національного архівного фонду матеріалів Комісії Конгресу Сполучених Штатів Америки з розслідування Голодомору 1932-1933 років, Кабінету Міністрів України – внести відповідно до законодавства до Верховної Ради України законопроект щодо політико-правової оцінки Голодомору 1932-1933 років, його наслідків для Українського народу та про статус потерпілих від Голодомору.

За результатами Спеціального засідання Верховної Ради України 14 травня 2003 року щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років було прийнято [Постанову](#) від 15 травня 2003 року за № 789-IV, яка схвалила Звернення до Українського народу із зазначенням характеру Голодомору 1932–1933 років як геноциду.

Зокрема, у зазначеному Зверненні висловлювалося переконання, що в офіційному оприлюдненні правди про Голодомор 1932-1933 років провідна роль в умовах незалежності України відводиться державі; свідомо організований сталінським режимом Голодомор повинен бути публічно засуджений українським суспільством та міжнародним співтовариством як один з найбільших за кількістю жертв у світовій історії факт геноциду; «кваліфікація цієї Катастрофи української нації як геноциду має принципове значення для стабілізації суспільно-політичних відносин в Україні»; надання політико-правової оцінки Голодомору 1932-1933 років є певною мірою виконанням громадянського, патріотичного обов'язку перед пам'яттю мільйонів людей, перед підростаючим поколінням.

Від імені Уряду України на Слуханнях у Верховній Раді України щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років 12 лютого 2003 року та на Спеціальному засіданні Верховної Ради України 14 травня 2003 року щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років виступав з доповідями Віце-прем'єр-

міністр України Д.Табачник, який у своїх виступах однозначно кваліфікував Голодомор як геноцид Українського народу.

[Указ Президента України В.Ющенко від 11.07.2005 за №1087](#) «Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні», окрім інших важливих положень, містить доручення Уряду створити Український інститут національної пам'яті, а також підготувати і внести в установленому порядку на розгляд Верховної Ради України законопроект щодо політико-правової оцінки голодоморів в історії Українського народу.

[Указ Президента України В.Ющенко від 4.11.2005 за №1544](#) «Про вшанування жертв та постраждалих від голодоморів в Україні» передбачив створення Оргкомітету на чолі з Прем'єр-міністром України з відзначення 75-х роковин Голодомору 1932-1933 років в Україні та проведення низки інших заходів, зокрема прискорення підготовки та подання законопроекту щодо політико-правової оцінки голодоморів в історії Українського народу, здійснення додаткових заходів щодо визнання міжнародною спільнотою Голодомору 1932-1933 років в Україні як геноциду Українського народу та однієї з найбільших трагедій в історії людства, вирішення питання щодо спорудження в м. Києві Меморіалу пам'яті жертв голодоморів в Україні, прискорення утворення Українського інституту національної пам'яті.

[Указ Президента України В.Ющенко від 12.10.2006 за № 868](#) «Про відзначення у 2006 році Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій» затвердив Оргкомітет з відзначення у 2006 році Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій, передбачив 25 листопада 2006 року приспущення Державного Прапора на території країни, оголошення Загальнонаціональної Хвилини мовчання та низку інших заходів, зокрема прискорення проектування та спорудження Меморіального комплексу пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років, активізацію роботи з визнання міжнародною спільнотою Голодомору 1932-1933 років в Україні як геноциду Українського народу та однієї з найбільших трагедій в історії людства.

VI. МІЖНАРОДНЕ ВИЗНАННЯ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РОКІВ ГЕНОЦИДОМ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Історичний факт Голодомору 1932-1933 років в Україні визнали близько 70 країн світу, у тому числі парламенти 10 країн визнали його актом геноциду (США, Канади, Естонії, Аргентини,

Австралії, Італії, Угорщини, Литви, Грузії, Польщі). Своє ставлення до цієї трагедії висловили також Іоанн Павло II та Генеральний директор ЮНЕСКО К.Мацуура, які у 2003 році надіслали на адресу Українського народу відповідні послання у зв'язку з 70-ми роковинами Голодомору.

Пам'ятники або пам'ятні знаки жертвам голодоморів в Україні встановлено у низці країн світу – Австралії, Австрії, Аргентині, Бельгії, Естонії, Казахстані, Канаді, Росії (Тюмень), США (Вашингтон Чикаго, Клівленд), у процесі встановлення – пам'ятні знаки на території Канади, США та Угорщини.

Важливим у політичному плані результатом проведеної роботи стало ухвалення 58-ю сесією ГА ООН [«Спільної заяви з нагоди 70-х роковин Голодомору – Великого голоду 1932-1933 років в Україні»](#), яку було розповсюджено як офіційний документ 58-ї сесії ГА ООН. Співавторами Спільної заяви (а по суті – Декларації) стали 36 держав-членів ООН, у тому числі Аргентина, Азербайджан, Бангладеш, Білорусь, Бенін, Боснія і Герцеговина, Гватемала, Грузія, Єгипет, Іран, Казахстан, Канада, Катар, Киргизстан, Кувейт, Македонія, Монголія, Науру, Непал, Об'єднані Арабські Емірати, Пакистан, Перу, Південно-Африканська Республіка, Республіка Корея, Республіка Молдова, Російська Федерація, Саудівська Аравія, Сирійська Арабська Республіка, Сполучені Штати Америки, Судан, Таджикистан, Туркменистан, Тимор-Леште, Узбекистан, Україна та Ямайка, її підтримали також Австралія, Ізраїль, Сербія і Чорногорія, 15 країн - членів ЄС та 10 країн – нових членів ЄС. При цьому жодна з решти країн-членів ООН не висловилася проти. Вперше в історії ООН визначила Голодомор 1932-1933 років як національну трагедію українського народу, висловила співчуття його жертвам та закликала всі держави-члени Організації, її спеціалізовані установи, міжнародні та регіональні організації, неурядові організації, фонди і асоціації віддати данину пам'яті тим, хто загинув у цей трагічний період історії.

Важливим також є те, що співавтором заяви виступила Російська Федерація, яка, по суті, вперше на державному рівні визнала факт Голодомору, його масштаби та наслідки для Українського народу.

Надзвичайно важливими для міжнародного визнання Голодомору геноцидом стали [Висновки Спеціальної комісії Конгресу](#)

США з питань дослідження Голодомору 1932-1933 років в Україні, ухвалені ще 1988 року.

Найважливішими з них є такі:

«1. Немає сумнівів, що велика кількість населення Української РСР та Північної території Кавказу померли від голоду протягом 1932-33 років через Голодомор, спонуканий людьми шляхом конфіскації врожаю 1932 року Радянською владою.

2. Жертви українського Голодомору налічують мільйони осіб.

3. Офіційна заява Радянської влади про «диверсію куркулів», яка стала причиною усіх «труднощів» протягом Голодомору, не має підстав.

4. Голодомор не був, як часто заявлялося, пов'язаний з посухою...»

«...7. Неспроможність Радянської влади в Україні виконати граничні норми поставок зерна змусила її вжити надзвичайно жорстоких заходів, аби забрати у селян максимальну кількість зерна.

8. Восени 1932 року Сталін використав цю спонукану «кризу поставок» в Україні як привід для зміцнення свого контролю в Україні, а також для ще більшого посилення заходів по конфіскації зерна.

9. Голодомор в Україні в 1932-1933 рр. був наслідком максимальної конфіскації сільськогосподарських продуктів у населення села.

10. Представники влади, які відповідали за заходи щодо конфіскації зерна, також жили в страху покарання.

11. Вже в кінці 1932 року Сталін знав, що в Україні люди помирали від голоду.

12. В кінці 1932 року Сталін використав «слабкість» української влади в зборі зерна для ще більшого зміцнення свого контролю над Комуністичною партією України і дав наказ для дій, які ще більше погіршили ситуацію і довели до максимуму людські втрати.

13. Постишев мав подвійні повноваження від Москви: збільшити конфіскацію зерна, і тим самим збільшити Голодомор в Україні, та знищити новітні національні самопрояви, які були до того часу дозволені українцям владою СРСР.

14. Голодомор також мав місце і в басейні ріки Волга та на території Північного Кавказу, але такі наслідки і масштаби, як в Україні, він мав у місцевостях, де проживали етнічні українці.

15. Робилися заходи не допустити переїзд голодуючих в регіони, де харчі були більш доступні.

16. Сталін та його оточення здійснили геноцид проти українців в 1932-33 роках...»

за матеріалами Інституту історії України НАН України

УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ № 1087/2005

Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні

З метою увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні, забезпечення глибокого осмислення історичного минулого українського народу, його багаторічної боротьби за відновлення державності, а також посилення уваги суспільства, зокрема молоді, до трагічних сторінок історії держави постановляю:

1. Кабінету Міністрів України:

а) вирішити до Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій, який у 2005 році відзначається 26 листопада, питання утворення Українського інституту національної пам'яті, для чого, зокрема:

утворити до 15 серпня 2005 року з урахуванням пропозицій Національної академії наук України, Українського добровільного культурно-просвітницького правозахисного благодійного товариства «Меморіал» ім. В. Стуса, Асоціації дослідників голодоморів в Україні, Всеукраїнського товариства політичних в'язнів і репресованих міжвідомчу робочу групу з утворення Українського інституту національної пам'яті, підготовки пропозицій щодо його структури та основних напрямів роботи, включивши до складу цієї робочої групи провідних науковців, учених, авторитетних експертів, представників громадських організацій, які безпосередньо займаються вивченням проблем політичних репресій і голодоморів;

забезпечити вирішення в установленому порядку питання розміщення Українського інституту національної пам'яті у центральній частині м. Києва;

б) внести до 1 серпня 2005 року в установленому порядку пропозиції щодо надання Державному історико-меморіальному заповіднику «Биківнянські могили» статусу національного;

в) підготувати та внести до 1 листопада 2005 року в установленому порядку на розгляд Верховної Ради України

законопроект щодо політико-правової оцінки голодоморів в історії українського народу.

2. Службі безпеки України, Державному комітету архівів України надавати всіляке сприяння представникам громадських організацій, наукових установ та організацій, ученим у доступі в установленому порядку до відповідних архівних документів, що стосуються питань політичних репресій та голодоморів в Україні, а також опублікуванню таких документів.

3. Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям за участю громадських організацій, які безпосередньо займаються вивченням проблем політичних репресій і голодоморів:

вжити протягом 2005-2006 років заходів щодо належного впорядкування поховань жертв політичних репресій, спорудження пам'ятників та встановлення пам'ятних знаків;

організувати роботу із залученням учнівської та студентської молоді щодо пошуку поховань жертв політичних репресій та голодоморів;

сприяти створенню музеїв, формуванню музейних зібрань, організації постійно діючих експозицій про історичні події, пов'язані з політичними репресіями та голодоморами в Україні.

4. Міністерству закордонних справ України за участю громадських організацій, які безпосередньо займаються вивченням проблем політичних репресій і голодоморів, а також із залученням представників української громадськості за кордоном вживати в установленому порядку заходів щодо активізації проведення пошуку та дослідження на території іноземних держав місць поховань українців, які загинули внаслідок політичних репресій.

Президент України Віктор ЮЩЕНКО

11 липня 2005 року

УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ № 1544/2005

Про вшанування жертв та постраждалих від голодоморів в Україні

З метою забезпечення належного вшанування жертв та постраждалих від голодоморів, відновлення історичної справедливості, глибокого усвідомлення громадянами причин та наслідків геноциду Українського народу, утвердження у суспільстві нетерпимості до будь-яких проявів насильства постановляю:

1. Встановити, що здійснення конкретних, дієвих заходів для вшанування пам'яті жертв та підтримки осіб, які постраждали від голодоморів в Україні, виховання поваги до історичного минулого, до людей, які пережили трагічні сторінки в історії Українського народу, є пріоритетними завданнями центральних та місцевих органів виконавчої влади.

2. Кабінету Міністрів України:

вжити невідкладних заходів для прискорення підготовки та подання законопроекту щодо політико-правової оцінки голодоморів в історії Українського народу та визначення статусу громадян, які постраждали від голодоморів;

забезпечити здійснення додаткових заходів щодо визнання міжнародною спільнотою голодомору 1932-1933 років в Україні як геноциду українського народу та однієї з найбільших трагедій в історії людства;

забезпечувати належну організацію та проведення щорічно за участю відповідних громадських організацій, молоді Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій;

утворити в двотижневий строк Організаційний комітет з підготовки та проведення заходів у зв'язку з 75-ми роковинами голодомору 1932-1933 років в Україні на чолі з Прем'єр-міністром України, включивши до складу Організаційного комітету представників центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій;

затвердити за поданням зазначеного Організаційного комітету до 20 грудня 2005 року план заходів на 2006-2008 роки у зв'язку з 75-ми роковинами голодомору 1932-1933 років в Україні, передбачивши, зокрема, вирішення питання щодо спорудження в м. Києві Меморіалу пам'яті жертв голодоморів в Україні, а також пам'ятників, монументів та пам'ятних знаків в інших населених пунктах України, впорядкування місць поховання жертв голодоморів;

вжити дієвих заходів до:

– вирішення до 20 листопада 2005 року питання утворення Українського інституту національної пам'яті;

– внесення в установленому порядку до 15 грудня 2005 року пропозицій про надання Державному історико-меморіальному заповіднику «Биківнянські могили» статусу національного.

3. Службі безпеки України опрацювати питання спрощення порядку доступу представників громадських організацій, наукових

установ та організацій, вчених до архівних матеріалів, що стосуються питань голодоморів та політичних репресій в Україні, та у разі потреби внести пропозиції щодо необхідних змін до законодавства.

4. Главі Секретаріату Президента України подати у тижневий строк пропозиції щодо ритуалу проведення вшанування пам'яті жертв голодоморів у м. Києві та регіонах України.

5. Міністерству закордонних справ України забезпечити проведення закордонними дипломатичними установами України заходів, пов'язаних з відзначенням у 2005 році Дня пам'яті жертв голодоморів і політичних репресій, зокрема за участю представників української громадськості за кордоном.

6. Державному комітету телебачення і радіомовлення України забезпечити широке висвітлення у засобах масової інформації заходів з відзначення у 2005 році Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій, а також підготовки до 75-х роковин голодомору 1932-1933 років в Україні, організувати цикли тематичних теле- та радіопередач, публікацію документів і матеріалів про ці трагічні події.

Президент України Віктор ЮЩЕНКО

4 листопада 2005 року

УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ № 868/2006

Про відзначення у 2006 році Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій

З метою гідного вшанування пам'яті жертв і постраждалих від голодоморів та політичних репресій в Україні, забезпечення належної організації та проведення заходів до Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій, який відзначатиметься 25 листопада 2006 року, постановляю:

1. Утворити Організаційний комітет з підготовки та відзначення у 2006 році Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій (далі – Організаційний комітет).

Призначити ВАСЮНИКА Івана Васильовича – Першого заступника Глави Секретаріату Президента України та ТАБАЧНИКА Дмитра Володимировича – Віце-прем'єр-міністра України співголовами Організаційного комітету.

Затвердити персональний склад Організаційного комітету (додається).

Надати право співголовам Організаційного комітету у разі необхідності вносити зміни до його персонального складу.

2. Організаційному комітету затвердити у тижневий строк план заходів з підготовки та відзначення у 2006 році Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій.

3. Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям забезпечити у День пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій покладання траурних вінків і композицій з житніх та пшеничних колосків до пам'ятних знаків, місць поховань жертв голодоморів та політичних репресій, вшанування пам'яті загиблих хвилиною мовчання, запалення свічок, проведення вечорів-реквіємів та інших скорботних заходів.

4. Оголосити 25 листопада 2006 року о 16 годині на вшанування пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій хвилину мовчання, зупинивши на цей час роботу в органах державної влади та органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах та організаціях (крім підприємств, де це не допускається за технологією виробництва), рух громадського та приватного транспорту у населених пунктах з подаванням відповідних звукових сигналів.

На території України 25 листопада 2006 року приспустити Державний Прапор України, обмежити проведення розважальних заходів, внести відповідні зміни до програм радіо і телебачення.

5. Кабінету Міністрів України:

прискорити разом із Київською міською державною адміністрацією вирішення в установленому порядку питання виділення земельної ділянки для спорудження у м.Києві Меморіалу пам'яті жертв голодоморів в Україні;

передбачити під час доопрацювання проекту Закону України «Про Державний бюджет України на 2007 рік» кошти для фінансування спорудження Меморіалу пам'яті жертв голодоморів в Україні та для здійснення Українським інститутом національної пам'яті дослідницьких робіт, зокрема, з проблем історії голодоморів в Україні;

вжити додаткових заходів із забезпечення в установленому порядку доступу наукових та громадських установ і організацій, вчених, окремих громадян, що досліджують проблеми голодоморів в

Україні та їх наслідків, до архівних та інших матеріалів з відповідних питань.

6. Секретаріату Президента України, Українському інституту національної пам'яті забезпечити організацію та проведення у жовтні 2006 року в м. Києві круглого столу для обговорення представниками державних органів, громадськості, народними депутатами України, науковцями питання надання Верховною Радою України політико-правової оцінки Голодомору 1932-1933 років в Україні як геноциду.

7. Міністерству культури і туризму України разом із Міністерством закордонних справ України забезпечити організацію та проведення закордонних турів творчих колективів, солістів, читців, режисерсько-постановочних груп з метою поширення правдивої інформації про трагедію Голодомору 1932-1933 років в Україні.

8. Міністерству закордонних справ України:

активізувати роботу щодо визнання міжнародною спільнотою Голодомору 1932-1933 років в Україні як геноциду Українського народу та однієї з найбільших трагедій в історії людства;

вивчити питання щодо можливості спорудження пам'ятників та встановлення пам'ятних знаків в іноземних державах про Голодомор 1932-1933 років в Україні;

забезпечити проведення закордонними дипломатичними установами України заходів, пов'язаних з відзначенням у 2006 році Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій, а також участь представників дипломатичного корпусу іноземних держав в офіційних заходах, які проводитимуться в Україні.

9. Державному комітету телебачення та радіомовлення України забезпечити широке висвітлення в засобах масової інформації заходів з підготовки та відзначення у 2006 році Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій, а також підготовки до 75-х роковин Голодомору 1932-1933 років в Україні, організувати цикли тематичних теле- та радіопередач, публікацію документів і матеріалів про ці трагічні події.

Президент України Віктор ЮЩЕНКО

12 жовтня 2006 року

ЗАКОН УКРАЇНИ
Про Голодомор 1932-1933 років в Україні
(Відомості Верховної Ради України. -2006. - N 50.-Ст.504)

Верховна Рада України п о с т а н о в л я є:

вшановуючи пам'ять мільйонів співвітчизників, які стали жертвами Голодомору 1932-1933 років в Україні та його наслідків;
шануючи всіх громадян, які пережили цю страшну трагедію в історії Українського народу;

усвідомлюючи моральний обов'язок перед минулими та наступними поколіннями українців і визнаючи необхідність відновлення історичної справедливості, утвердження в суспільстві нетерпимості до будь-яких проявів насильства;

відзначаючи, що трагедія Голодомору 1932-1933 років в Україні офіційно заперечувалася владою СРСР протягом багатьох десятиріч;

засуджуючи злочинні дії тоталітарного режиму СРСР, спрямовані на організацію Голодомору, наслідком яких стало знищення мільйонів людей, руйнування соціальних основ Українського народу, його вікових традицій, духовної культури і етнічної самобутності;

співчуючи іншим народам колишнього СРСР, які зазнали жертв внаслідок Голодомору;

високо цінуючи солідарність та підтримку міжнародної спільноти у засудженні Голодомору 1932-1933 років в Україні, що відображено в актах парламентів Австралії, Аргентинської Республіки, Республіки Грузія, Естонської Республіки, Італійської Республіки, Канади, Литовської Республіки, Республіки Польща, Сполучених Штатів Америки, Угорської Республіки, а також у розповсюдженій як офіційний документ 58-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН Спільній заяві з нагоди 70-х роковин Голодомору - Великого голоду 1932-1933 років в Україні (995_g07), яку підписали Аргентинська Республіка, Азербайджанська Республіка, Народна Республіка Бангладеш, Республіка Білорусь, Республіка Бенін, Республіка Боснія і Герцеговина, Республіка Гватемала, Республіка Грузія, Арабська Республіка Єгипет, Ісламська Республіка Іран, Республіка Казахстан, Канада, Держава Катар, Киргизька Республіка, Держава Кувейт, Республіка Македонія,

Монголія, Республіка Науру, Королівство Непал, Об'єднані Арабські Емірати, Ісламська Республіка Пакистан, Республіка Перу, Південно-Африканська Республіка, Республіка Корея, Республіка Молдова, Російська Федерація, Королівство Саудівська Аравія, Сирійська Арабська Республіка, Сполучені Штати Америки, Республіка Судан, Республіка Таджикистан, Туркменістан, Демократична Республіка Тимор-Лешті, Республіка Узбекистан, Україна та Ямайка, а також підтримали Австралія, Держава Ізраїль, Республіка Сербія і Чорногорія та 25 держав - членів Європейського Союзу;

виходячи з Рекомендацій парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років, схвалених Постановою Верховної Ради України від 6 березня 2003 року N 607-IV (607-15), та Звернення до Українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України 14 травня 2003 року щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років, схваленого Постановою Верховної Ради України від 15 травня 2003 року N 789-IV (789-15), в якому Голодомор визнається актом геноциду Українського народу як наслідок зумисних дій тоталітарного репресивного сталінського режиму, спрямованих на масове знищення частини українського та інших народів колишнього СРСР;

визнаючи Голодомор 1932-1933 років в Україні відповідно до Конвенції від 9 грудня 1948 року про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (995_155) як цілеспрямований акт масового знищення людей, приймає цей Закон.

Стаття 1. Голодомор 1932-1933 років в Україні є геноцидом Українського народу.

Стаття 2. Публічне заперечення Голодомору 1932-1933 років в Україні визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу і є протиправним.

Стаття 3. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування відповідно до своїх повноважень зобов'язані:

брати участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу;

сприяти консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості та культури, поширенню інформації про

Голодомор 1932-1933 років в Україні серед громадян України та світової громадськості, забезпечувати вивчення трагедії Голодомору в навчальних закладах України;

вживати заходів щодо увічнення пам'яті жертв та постраждалих від Голодомору 1932-1933 років в Україні, в тому числі спорудження у населених пунктах меморіалів пам'яті та встановлення пам'ятних знаків жертвам Голодомору;

забезпечувати в установленому порядку доступ наукових та громадських установ і організацій, вчених, окремих громадян, які досліджують проблеми Голодомору 1932-1933 років в Україні та його наслідки, до архівних та інших матеріалів з питань, що стосуються Голодомору.

Стаття 4. Держава забезпечує умови для проведення досліджень та здійснення заходів з увічнення пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні на основі відповідної загальнодержавної програми, кошти на виконання якої щорічно передбачаються в Державному бюджеті України.

Стаття 5. Прикінцеві положення.

1. Цей Закон набирає чинності з дня його опублікування.

2. Кабінету Міністрів України:

1) визначити статус і функції Українського інституту національної пам'яті та забезпечити його утримання за рахунок коштів державного бюджету як спеціального уповноваженого центрального органу виконавчої влади у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу;

2) у тримісячний термін з дня набрання чинності цим Законом: подати на розгляд Верховної Ради України пропозиції щодо приведення законодавчих актів України у відповідність із цим Законом;

привести свої нормативно-правові акти у відповідність із цим Законом;

забезпечити перегляд і скасування органами виконавчої влади прийнятих ними нормативно-правових актів, що не відповідають цьому Закону;

3) вирішити в установленому порядку за участю Київської міської державної адміністрації питання щодо спорудження у м.

Києві до 75-х роковин Голодомору 1932-1933 років в Україні
Меморіалу пам'яті жертв голодоморів в Україні.
Президент України В.ЮЩЕНКО м. Київ, 28 листопада 2006 року
N 376-V Відомості Верховної Ради України від 15.12.2006 - 2006 р.-
№ 50- стор. 1587. - стаття 504

О.В.Крутенко,
завідувач лабораторії виховної роботи
Черкаського ОШОПП

**Методичні рекомендації щодо організації роботи у
навчальних закладах
по вшануванню пам'яті жертв Голодомору**

**I. Орієнтовні заходи по вшануванню пам'яті жертв
Голодомору**

1. Забезпечити проведення в навчальних закладах лекцій, уроків пам'яті, вечорів-спогадів та інших заходів з теми голодомору.

2. Сприяти учнівським пошуковим загонам у їх діяльності з ушанування пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні, залучити учнів до пошукової та дослідницької діяльності (збирання документальних матеріалів, свідчень очевидців голодомору для поповнення фондів краєзнавчих та шкільних музеїв).

3. Організувати постійно діючі та пересувні експозиції, виставки архівних документів, фотоматеріалів, творів мистецтва та літератури, які відображають події, пов'язані з геноцидом українського народу.

4. Забезпечити проведення конкурсів на створення кращого твору літератури, образотворчого мистецтва, музичного твору, присвячених ушануванню пам'яті жертв геноциду українського народу.

5. Організувати допомогу учнів-волонтерів особам похилого віку, що пережили голодомор.

6. Взяти участь у всеукраїнському конкурсі науково-пошукових робіт «Голодомор 1932-1933 років. Україна пам'ятає» серед школярів, студентів та педагогічних працівників.

7. Забезпечити участь у щорічній всеукраїнській акції «Колосок пам'яті» із покладання учнями загальноосвітніх навчальних закладів колосків пшениці до пам'ятників жертвам геноциду українського народу.

8. Забезпечити впорядкування місць поховань жертв Голодомору, існуючих пам'ятників та пам'ятних знаків

9. Забезпечити висвітлення заходів, пов'язаних із 70-ми роковинами голодомору в Україні, організувати публікацію

документів і матеріалів про ці трагічні події у засобах масової інформації.

II. Список літератури з питань дослідження Голодомору 1932-1933 років:

1. Про звернення до Українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України 14 травня 2003 року щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років: Постанова Верховної Ради України 15 трав. 2003 р. № 789-IV // Голос України. – 2003. – 23. трав. (№94). – С.3; Уряд. кур'єр . – 2003. – 29 трав. (№97). – С. 6.

2. Про Рекомендації парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років: Постанова Верховної Ради України 6 берез. 2003 р. № 607- IV// Голос України. – 2003. – 3 квіт. (№ 64). – С. 6.

3. Безпалько П. Війна проти народу: [Про книгу Ю.Семенко «Голод 1933 року в Україні: Свідчення про винищення Москвою укр. Селянства» (Мюнхен, 1963)] /П.Безпалько // укр.. слово. – 2003. – 16-22 січ. (№ 3). – С. 9.

4. Бровар Д. Мовою документів про голодомор в Україні 1932-1933 рр. /Д.Бровар// Літ. Україна. – 2003. – Лют. (№ 8). – С.4.

5. Голод 1933 року в Україні: Свідчення про винищення Москвою українського селянства / Упоряд. Ю. Семенко. - 2-ге вид., доп. -Дніпропетровськ: Дреском, 1993. - 223 с. - (Українське зарубіжжя).

6. Голодомор в Україні 1932-1933 рр.: Бібліографічний покажчик / Упоряд.: Л.М.Бур'ян, І.Е.Рікун; Редкол.: О.Ф.Ботушанська, С.В.Кульчицький (відп.ред.), В.Мотика; Ред.:М.Л.Десенко, І.С.Шелестович; ОДНБ ім.М.Горького, Ін-т історії України НАН України, Фундація українознавчих студій Австралії. - Одеса, 2001. - 656 с.

7. Голодомор 1932-1933 років як величезна трагедія українського народу: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ, 15 листопада 2002 р. - К.: МАУП, 2003. -278 с.

8. Голодомори в Україні. Причини, жертви, злочинці: Матеріали конференції. Харків, 5 квітня 2003 року. -Харків: Асоціація дослідників голодоморів в Україні, 2003. - 60 с.

9. Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки /НАН України, Ін-т історії України; Ред.. рада: В.А.Смолій (голова), І.М.Дзюба, В.М. Литвин та ін. – К.: Наук. Думка, 2003. – 887 с. – Бібліогр.: С. 862-880.

10. Заставний Ф. Український голодомор 1932-1933 років та його географія: через призму сучасної демографічної статистики: (До 70-річчя вшанування жертв голодомору) / Ф.Заставний //Географія та основи економіки в шк.. – 2003. - № 1. – С. 33-37. – Бібліогр.: 8 назв.

11. Колективізація і голод на Україні, 1929-1933: Збірник документів і матеріалів / АН України. Ін-т історії України; Упоряд.: Г.М.Михайличенко, Є.П.Шаталіна;

12. Кому був вигідний голодомор?: На допомогу тим, хто вивчає Голодомор в Україні. - К.:МАУП, 2004. -64 с.

13. Кудрявцев М. «Розіп'ято мільйони без вини...»: Голокост-33 в худож. інтерпретаціях: До 70-річчя трагедії /М.Кудрявцев //Укр. мова та л-ра. – 2003. – Жовт. (№ 38). – С.25-28.

14. Лікіна А.А. «Не люди, а живі мерці...»: [Про голод 1932-33 рр. В Україні]

/ А.А.Лікіна// Слово Просвіти. – 2003. – 30 квіт. – 6 трав.. (Чис. 18). – С.9.

15. Методичні рекомендації по випуску "Атласу жертв голодомору 1932-1933 рр. в Україні" / Уклад. А.Семенюк, О.Кульматицька; Міжрегіон. громад. об-ня "Організація патріотів України". - Львів, 2003. - 24 с.

16. Новоженець Р. Народовбивство голодом: [До 70-х роковин голодомору в Україні]/Р.Новоженець //Укр. слово. – 2003. – 4-10 груд. (№ 49). – С.12.

17. Портрет темряви: Свідчення, документи і матеріали у двох книгах / Асоціація дослідників голодоморів в Україні; Упоряд. П.Ящук. - К.:Дивосвіт; Нью-Йорк:Вид. М.П.Коць, 1999. -Кн.1, 2.

18. Смертю смерть подолали: Голодомор в Україні 1932-1922 / Авт. кол.: П.П.Панченко, М.М.Вівчарик, А.І.Голуб та ін. - К.:Україна, 2003. - 352 с.

19. 33: голод: Народна Книга-Меморіал / Упоряд.: Л.Б.Коваленко, В.А. Маняк. - К.:Рад. письменник, 1991. - 582 с.

20. Хандрос, Борис. Смертні листи: Документальна повість /Б.Хандрос. -К.:Дніпро, 1993. -125 с.

21. Ховзун А. Голодомор – війна з селянством: [Голодний геноцид в Україні 1933 р.] /А.Ховзун // Голос України. – 2003. – 20 трав. (№ 91). – С.7.

22. Шуляк М. Згадки про 33-й: [Свідчення очевидців] /М.Шуляк//Уряд. кур'єр. – 2001. – 24.листоп.(№ 219). – С.8.

До уваги бібліотекарів.

Інформаційний бібліографічний список «Голодомор в Україні» (укладач Л.Самчук, науковий співробітник ДНПБ) надрукований у газеті «Шкільний світ» (№ 6, лютий 2004, стор. 19-20).

III. Зразки публікацій у ЗМІ

Крутенко Ольга Володимирівна,
завідувач лабораторії виховної роботи
Черкаського обласного інституту
післядипломної освіти педагогічних працівників

Майже три чверті століття відділяють нас від страшних років, які в історії нашої країни отримали назву Голодомор. По багатьох куточках України розкидані страшні пам'ятники тієї події: хрести, хрести, хрести... Нагадують вони про дітей, які так і не пішли до школи; батьків та матерів, які намагалися врятувати діточок від страшної голодної смерті; старих та немічних, які молилися за всіх своїх рідних і Україну-неньку. Стоять хрести на місці непобудованих шкіл і непосаджених парків, нерозчищених стадіонів і необладнаних дитячих майданчиків. І ніхто не знає, скільки геніїв українського народу загинуло або не народилося через страшний злочин, здійснений проти людства!

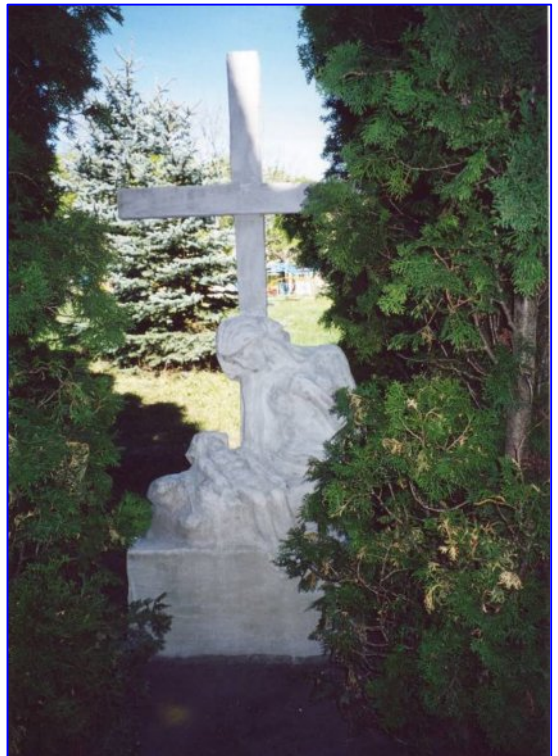

Більше 20 років назад було розпочато роботу по спорудженню одного з таких пам'ятників у селі Сахнівка Корсунь-Шевченківського району на Черкащині. На початку 1932 року в Сахнівці проживало 2000 жителів. Страшні роки голодомору забрали життя 1200 сахнівчан, серед яких було 400 дітей. Трагічна історія того періоду розповідає про те, що була в селі освячена криниця, до якої безсилі люди йшли з надією, що ковток святої води дасть їм сили перебороти страшні муки голоду. Наприкінці 80-х років минулого сторіччя на місці цієї криниці зведено п'ятигранну споруду, що носить назву

«Криниця скорботи», - в пам'ять про померлих сахнівчан. На одній із внутрішніх стін Криниці скорботи контур виходу лише намальовано – як символ того, що іншого виходу, ніж смерть, для багатьох уже не існувало. І ще один страшний символ: під куполом пам'ятника, який ще іноді називають Криницею Совісті, розташовано 400 дзвіночків – це символи тих дитячих душ, що постраждали заради чийхось брудних політичних цілей...

Навколо Криниці – п'ять скульптур, що відображають долі реальних сахнівчан: дідусь, який звозив мертвих людей на кладовище; батько, якому немає чим нагодувати голодну дитину; скорботна мати, що поховала своїх дітей. Вражає центральна фігура: жінка, яка тримає на руках мертвої дитину. Вона кожного дня приходила до криниці і напувала маленьку дитину свяченою водичкою,

і цього дня вона принесла дитину сюди, але тільки тут зрозуміла, що несла її мертвою, - і наче хрест виріс за спиною.

Меморіальний комплекс «Криниця Совісті» був створений жителями Сахнівки на чолі із Олександром Антоновичем Захаренком за проектом Івана Сергійовича Куща, колишнього учня Сахнівської школи. Важливим є той факт, що в Сахнівці пам'ятник жертвам Голодомору з'явився задовго до того, як про ці страшні сторінки історії українського народу почали говорити вголос. І сьогодні сахнівська криниця з освяченою водою є не тільки символом чистоти, пам'яті, скорботи, а й символом очищення від марнославства і заздрості, жадібності і ненависті, злоби і непотрібного багатослів'я...

І юне покоління українців має право знати повну Історію свого героїчного народу.

Кудін В.С.,
методист з позашкільної освіти
лабораторії виховної роботи
Черкаського ОПОП

Доки пам'ять жива

Голод 1932-1933 років. Скільки часу сплило, але з пам'яті нашого народу ніколи не зникнуть спогади про ті страхіття. У кінці 80-х років у пресі з'являються перші публікації про цю трагедію українського народу. До цього часу завіса таємничості тих подій була опущена. Більше 60 років замовчувалися справжні причини страхітливих діянь. Але людська пам'ять, архівні документи зберігають спогади про ті події, розкривають причини голоду на Україні, називають конкретних винуватців.

Не минуло те лихо і Черкащину. Кровава зоря прокотилася по долях і оселях жителів нашої області, зачепивши кожного, і великого і малого. Адже голод це не тільки смерть, а й велике горе усього народу. То ж чи потрібно оберігати нас, дітей, онуків і правнуків від тієї жорстокої правди? Чи мусить знати підрастаюче покоління про ті страхіття? Відповідь дає саме життя.

Велику пошукову і дослідницьку роботу проводять учні шкіл області, займаючись у туристсько-краєзнавчих гуртках при школах. Саме для збереження пам'яті українського народу про ті події 1932-1933 років було започатковано Всеукраїнську акцію «Краса і біль України» за напрямком «З попелу забуття». Координує роботу

обласний центр туризму краєзнавства та екскурсій. У Центр надійшло 27 робіт гуртківців з цього напрямку. У них зібрані матеріали про події 1932-1933 років. Під керівництвом досвідчених наставників учні проводять значну пошукову роботу щодо увіковічення пам'яті тих, хто загинув мученицькою смертю від голоду: збирають спогади очевидців, статистичні відомості, газетні статті того часу та ін. Серед найзмістовніших робіт потрібно відмітити такі:

- «Голодомор – доки жива пам'ять» - гурток туристів-краєзнавців станції юних туристів м. Умані.

- «З попелу забуття» - загін «Пошук» Яблунівського НВК-ДНЗ ЗОШ І-ІІІ ступенів Лисянської районної ради.

- «Великі твої жертви Україно» - Небесна В.І., вчитель історії Шевченківської СПШ-інтернату .

- «Історія життя простих людей» туристсько-краєзнавчий гурток «Всюдихід» Мошнівської ЗОШ І-ІІІ ступенів Черкаської районної ради.

- «Голод 32-33 рр. в селі Городниця Уманського району. Колективізація – початок голоду» - Римбалюк О., Городницька ЗОШ І-ІІІ ступенів Уманської районної ради.

- «Голод на Смілянщині» - гурток літературного краєзнавства ЦТКІЕ м.Сміли.

Голод, безхліб'я і страх. Скільки про нього мовчали день при дні пам'ятаючи. Старенькі бабусі сушать сухарі і дбайливо складають у вузлик. З якою повагою вони ставляться до кожного шматочка хліба. То зашпари 33 року, які нічим з пам'яті не вигнати й не стерти, навіть коли є хліб і до хліба на столі. Мабуть і ми маємо відчувати від них мороз пори поминальної і дня буднього. Як же ми можемо дивитись у день завтрашній, не повернувшись у день минулий. Люди мають задуматися і навчитися цінувати хліб, зрозуміти, що він – святий, що він – наше життя. Не можна з ним поводитись недбало, викидати його на смітники, згодовувати худобі. Не робимо цього в ім'я пам'яті мільйонів дорослих і дітей, що померли під час страшного голодомору 1932-1933 рр., в ім'я тих, хто вирощує його ціною важкої хліборобської праці.

Світлана Іванівна Палієва,
заступник директора з виховної роботи ЗОШ № 1 м. Сміли,
Ірина Миколаївна Кавун,
вчитель історії ЗОШ № 1 м. Сміли

З попелу забуття
(з досвіду організації пошукової роботи учнів)

У світання і вечоріння,
Коли радощі, коли біль,
Пам'ятаймо своє коріння,
Пам'ятаймо, хто ми й відкіль.

Українська система виховання – глибоко самобутнє явище, аналогів якої у світі не було. Головною її метою є формування у школярів національної свідомості, любові до рідного краю, свого народу, бажання працювати задля поступу української економіки.

У структурі виховної роботи загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів №1 м. Сміла значне місце посідає пошукова та краєзнавча діяльність.

Координує роботу рада з патріотичного виховання (голова Гайдай І.Б., директор школи). Програма виховання учнівської молоді спрямована на дослідження учнями рідного краю, його історії, виховання любові до свого народу. Плануючи виховну роботу з краєзнавчого напрямку, ми керуємося таким твердженням, що виховний ідеал української людини криється в історичному минулому.

Девізом краєзнавчого напрямку є слова: “Шукати, оберігати, примножувати скарби рідного краю”. Завданням цього напрямку роботи є: виховувати особистість у контексті духовних та культурних надбань українського народу, формувати в учнівської молоді шанобливе ставлення до культури і традицій рідного краю.

Основний зміст виховної роботи з краєзнавчого напрямку такий:

1. Інтеграція краєзнавчої інформації на уроках історії, географії, літератури, образотворчого мистецтва.
2. Екскурсії до міського, обласного, краєзнавчих музеїв та історичними місцями України.
3. Ознайомлення із заповідниками і заказниками.

4. Вивчення побуту земляків.
5. Ознайомлення з архітектурними пам'ятками рідного краю.
6. Знайомство з видатними земляками.

Без минулого немає майбутнього. Без духовних і матеріальних культурних цінностей, залишених попередніми поколіннями, ми не можемо називатися нацією. Ці та інші істини добре розуміють школярі-красзнавці. Усвідомлення цих істин дає поштовх до пошуку, дослідження забутих сторінок історії.

Рідна Земля – єдина у світі. Тут наше коріння: могили предків і чиста криниця дитинства, батьківський поріг, від якого кожна молода людина стартує у велике життя.

Педагогічний колектив прагне того, щоб і шкільний поріг був для наших вихованців рідним оберегом, який би зігрівав їхні чисті душі згадкою про шкільні роки.

У цьому навчальному році учні школи ознайомились з історичними місцями України, відвідавши Черкаси, Чигирин, Канів. Умань, Корсунь-Шевченківський, Київ, Львів, Переяслав-Хмельницький, Кам'янку, Яремчу, Кам'янець-Подільський, Процес пошукової роботи – складний і тривалий, тож потребує спільної праці вчителів, учнів та батьків. Лише спільна взаємодія в роботі здатна забезпечити успіх. У рамках пошукової акції “Краса і біль України” учні школи провели значну роботу в мікрорайоні школи.

Активними учасниками акції були учні:

1. Дяченко Анна – 11-Б клас
2. Озеров Віталій – 11-Б клас
3. Марченко Станіслав – 11-А клас
4. Сиротенко Марина – 11-Б клас
5. Уразбахтін Дмитро – 11-Б клас
6. Дяченко Олександр – 8-В клас
7. Березняк Тамара – 11-Б клас
8. Рудіч Ірина – 11-Б клас

Учні школи зустрічались з жителями мікрорайону, які пережили голод 1932-1933 років, зібрали спогади завдяки анкетуванню, опрацювали історичний матеріал. На основі цього матеріалу в Кімнаті Бойової Слави школи №1 було створено експозицію “Голодомор - 33”, проведено екскурсії для учнів школи.

Деякі матеріали ми подаємо на огляд (нарис про голодомор, текст анкет, матеріали анкетування).

Матеріали експедиції “Твій біль, Україно!”

А вік новий... з яких доріг
Привів нам тридцять третій рік?
Понад селом, як бурелом,
Прийшов Великий Перелом...

В. Юхимович “Тридцять третій”

Голод – страшенна біда людства. Історія містить чимало свідчень цього лиха. Від голоду гинули люди і в стародавній Греції і в стародавньому Римі. Голод 1922 року в тодішній Республіці Рад забрав до 20 млн. жителів.

Але 1933 рік у цьому чорному ряду стоїть окремо. Бо це перший і єдиний випадок за всю історію людства, коли голод організували правителі країни. Такого не знала жодна країна у жодні часи.

Масове голодування селян розпочалось у грудні 1931 року і тривало до вересня 1933 року, тобто голод крокував Україною 22 місяці.

Це було не стихійне лихо, а зумисно підготовлений голодомор. 1933 року Йосип Сталін, говорячи про підсумок першої п’ятирічки, заявив: “Ми безперечно досягли того, що матеріальне становище робітників і селян поліпшується у нас із року в рік. У цьому можуть сумніватися хіба що тільки запеклі вороги радянської влади”. Після такої заяви мало хто міг наважитися висловитись інакше.

Але ще в жовтні 1932 року партійно-державна верхівка прийняла холоднокривне рішення: вийти із кризи шляхом конфіскації запасів зерна у хліборобній галузі. За кілька місяців надзвичайні комісії під керівництвом Кагановича, Молотова, Постишева викачали в селян внутрішні фонди – продовольчий, фуражний, насіннєвий. Представники місцевої влади організовували в селах спеціальні бригади, які вимагали від кожного негайно відвезти на станцію мішок зерна, а в разі непослуху позбавляли волі на 10 років. Це був розбій, свідомо спрямований на фізичне винищення селянства.

А пішли ж найкращі, несли в могилу найкоштовніше, що є в нації, - гени розуму, здоров’я досконалості фізичної й духовної, гени милосердя й справедливості, людяності й відваги, усіх мислимих людських чеснот і талантів.

Обривався вічний живий ланцюг поколінь: українському народові, якого ніколи не щадила доля, було завдано удару, якого він досі не знав.

Голодне лихоліття, яке випало на долю українського народу, найболючіше вразило дітей. Вони виявились найменш захищеними, не брали участі у колгоспному виробництві, а вітак не одержували рятівних 100-300 грамів хліба на працюючого.

Голодні й до нестями виснажені діти полохливо лушили недостиглі зерна, жадібно їх поїдали. Від надмірного вживання сирої білкової клейковини не витримували їхні виснажені шлунки – вони помирали через кілька годин.

А коли нещасні потрапляли до рук активістів, то відразу ставали жертвами свавілля. Дітей піддавали жахливим тортурам: палили руки сірниками, кололи голками пальці, нестерпно били, тримали без їжі й води. Таких фактів досить багато. Вони зберігаються в центральних архівах.

Складно підрахувати загальну кількість померлих від голоду дітей, особливо віком до трьох років. Їх не пам'ятають і самі очевидці голоду.

Смертність дітей сягала, за деякими неповними підрахунками, понад 50% від загальної кількості померлих. Діти значно швидше захворювали внаслідок тривалого фізичного виснаження.

Для забезпечення життєздатності дитячого організму, не нижче навіть голодної норми, необхідно було мати щодня: 300 г хліба, склянку молока, пів'яйця, 5 г цукру, жирів і 25 г м'яса.

Такої норми не мали навіть робітники у містах, а діти тим паче. Очевидці згадують: “Їсти хотілося весь час. Лягали спати, а воно й не спалося. Діти запитували одне в одного: “Хай кишечки воркотять, вони їсти хочуть. А чого ж очки не сплять, вони ж їсти не хочуть?” Голодними лягали, голодними й уставали”. Селами та містами блукали юрби голодних і виснажених дітей. Серед них були місцеві, а також чужі, безпритульні. Голод викликав нову хвилю безпритульних дітей.

Безпритульність дітей в Україні була тоді явищем масовим, яке свідчило про катастрофічні наслідки голодомору, створені для так званої боротьби з безпритульністю комісії не встигали за ростом кількості знедолених дітей.

Дитячі будинки були переповнені, а до батьків діти боялися ходити, тому, що там частіше помирали. У бараках і дитбудинках

перебувало понад 27 тис. дітей, а вони щодня прибували до міста. Опухлих дітей із бараків перевозили товарним потягом у поле і залишали за 50-60 км від міста, щоб там помирили, ніким не бачені. Потім копали велику яму і складали туди всіх померлих. Часто можна було побачити, як кинутий у яму оживав і рухався в останньому пориванні до життя. Світ мав би розколотися надвоє, сонце мало б перестати світити, Земля перевернутися – від того, що діялося. Але світ не розколовся, Земля обертається, як їй належить і ми ходимо по цій землі зі своїми тривогами і надіями, ми, єдині спадкоємці всього, що було.

Хроніка голоду 1932 - 1933рр. в Україні

Голод - геноцид радянської влади.

Геноцид - це масове і сплановане винищення власного народу.

Грудень 1927р. - взято курс на колективізацію.

Листопад 1929р. - перехід до форсованої колективізації, яка повинна закінчитися 1932р.

Січень 1930р. - постанова про ліквідацію куркульства.

24 лютого 1930р. - лист Косіора про форсовану колективізацію на Україні, до осені 1930р.

7 серпня 1932р. - закон «Про п'ять колосків».

8 листопада 1932р. - таємна постанова про припинення відвантаження будь - яких товарів на Україну.

6 грудня 1932р. - введення «чорної дошки» для сіл, які саботують хлібозаготівлю.

Лютий - березень 1933р. - початок канібалізму.

Померло від 3,5 млн. до 7млн. українців.

Запитання до анкетування:

1. Місце запису: назва села (район, область) повністю. Бажано вказати стару і нову назви сіл.

2. Дата запису: число, місяць, рік коли записана інформація.

3. Ким записано: ПІБ., координати.

4. Питання. Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932-1933рр.?

5. Які, на Вашу думку, могли бути причини голоду: неврожай, засуха, податки чи забирала врожай влада?

6. Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?

7. Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховання зерна?

8. Як це відбувалося? Чи ті, що відбирали, мали якісь документи для забирання продуктів?

9. Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?

10. Чи мали зброю ті, що ходили відбирати хліб у людей?

11. Як люди боронилися?

12. Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?

13. Хто шукав заховані продукти? Як їх звали?

14. Скільки їх приходило до хати, хто це був?

15. Де можна було заховати продукти харчування?

16. Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?

17. Забирали лише продукти харчування. Чи й інші речі, одяг, худобу тощо?

18. Що таке закон про "п'ять колосків"? Ви про нього чули?

19. Чи дозволяли забирати в полі колоски, залишки городини?

20. Хто охороняв поля, колосні комори?

21. Чи люди хотіли добровільно йти до колгоспів і як?

22. Чи змушували людей йти до колгоспів і як?

23. Де переховували худобу, щоб не забрали в колгосп?

24. В який час ходили забирати зерно, продукти?

25. Скільки разів приходили до хати?

26. Коли почали люди помирати з голоду?

27. Що було з малими сиротами, чи ними опікувалася держава?

28. Хто не голодував у селі і чому?

29. Хто зумів вижити?

30. Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?

31. Які засоби вживали до виживання?

32. Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?

33. Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?

34. З яких дерев вживали листя, кору в їжу?

35. Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?

36. Чи можна було щось купити у місті, чи виміняти?

37. Чи був голод у місті?

38. Чи знаєте Ви, що таке "торгсин"?

39. Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?

40. Чи відомі випадки людодїства у Вашому селі?
41. Де і хто хоронив померлих від голоду?
42. Чи платили тим, хто займався похованням померлих?
43. Чи відомі у Вашому селі місця захоронення людей, які померли від голоду?
44. Чи поминають їх на "Проводи", "Гробки", Зелені свята?
45. Чи згадують і поминають померлих від голоду в церкві. Тепер і за часів радянської влади?
46. Чи є у Вашому селі, місті церква? До якого патріархату вона відноситься?
47. Чи встановлені в селі, місті хрести, пам'ятники померлим від голоду?
48. Чи знає сучасна молодь села, міста про голод 1932-33рр., зокрема, чи розповідали Ви про це своїм дітям, онукам, сусідам?
49. Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?
50. Дозвольте зробити з Вас фото.
51. Прізвище, ім'я, по-батькові оповідача, рік народження.

Бабенко Оксана Кирилівна, 1911 р.н., народилась: с. Іваньки, Маньківського району Черкаської області. Під час подій була студенткою. Місцева влада примушувала збирати врожай.

Батьки Оксани Кирилівни померли від голоду. Вона в молодому віці працювала в колгоспі. Харчів ледь-ледь вистачало, щоб існувати.

Проживає: м. Сміла, пров. Короткий, 3

1. Які були причини голоду: неурожай, засуха, податки, чи забирала урожай влада ?
 - Врожай був, але забирали.
2. Якщо відбирали у людей вирощене в полі, то хто це робив?
 - Студенти забирали (в тому числі і вона).
3. Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховання зерна?
 - Сусід доносив. З лопатами все переривали в домі, на подвір'ї, в дитини забирали їжу.
4. Мали документи ті, хто забирали продукти?

- Ні.
- 5. Застосовували до людей покарання, висилання, арешти?
 - Били, примушували підписуватися на облігаціях.
 - 6. Чи мали люди зброю ті, що приходили відбирати хліб у людей?
 - Мали: наган, рушниця....
- 7. Як люди боролися?
 - Ніяк, боялись.
- 8. Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?
 - Дуже важко, з лопатами приходили.
- 9. Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?
 - Уповноважені з Ленінграду, двадцятип'яти-тисячники - про них нічого не знали, але продукти відбирали.
- 10. Де переховували худобу, щоб не забирали у колгоспи?
 - Худобу забирали у колгоспи.
- 11. Що було з маленькими сиротами? Чи ними опікувалась держава?
 - Ні. Після жнив, діти збирали залишки колосків, за це їх судили!
- 12. Чи люди добровільно йшли в колгоспи?
 - Майже ніхто. Примушували - не йшли, організовували комуну.
- 13. Коли люди почали вмирати від голоду?
 - В 1932, але в основному в 1933 році.
- 14. Чи був голод у містах?
 - Не було
- 15. Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?
 - Невідомо!
- 16. Чи відомі вам випадки людоїдства у вашому селі?
 - Так, відомі. Від відчаю матері їли своїх дітей.

Панченко Віра Степанівна, 1920 р.н.

**У роки голодомору 1932-1933 проживала за адресою:
с.Будки ,вул.Леніна 106.**

**В родині були: мати, батько, дядько, молодші брат і сестра.
Інтерв'ю зроблено 14.10.2005р. Березняк Тамарою та
Рудіч Іриною**

1. Так, голодомор пам'ятаю, таке важко забути.
2. Врожай був, але його забрала влада, що й було причиною голоду.
3. Вирощене в людей забирали.
4. Не знаю, чи були винагороди від влади за донесення, ми такого не робили.
5. Ті, що відбирали, документів не мали, просто заходили і забирали.
6. Людей часто били, знущались, як могли.
7. Ті, що приходили, були і зі зброєю, але дуже рідко.
8. Ховали продукти.
9. Можна було приховати частину зерна в лісі, в річці.
10. Імен тих, хто приходив, не пригадую.
11. Це було три-чотири особи, чоловіки.
12. Продукти харчування ховали навіть під підлогу, але і там знаходили.
13. Тим, що йшли до колгоспу, їжу не давали.
14. Забирали все, що могли.
15. Про закон "Про 5 колосків" знаю. За крадіжку зерна садили, висилали.
16. Колоски і залишки городини не дозволяли збирати.
20. Поля охороняли свої ж односельці.
21. Люди не хотіли йти до колгоспів, особливо ті, хто мав своє майно.
22. Змушували йти людей до колгоспів: погрожували, залякували.
23. Худобу намагались ховати, та багато не сховаєш.
24. Приходили забирати зерно ввечері, коли сідало сонце.
25. До хати приходили декілька разів – перевіряли, чи залишилось ще щось.
26. Помирати люди почали ще взимку, але масово навесні 1933 року.
27. Дітям-сиротам допомагали, хто як міг.
28. Голодували всі (в нашому селі).
29. Вижити зуміли ті, хто зумів залишити корову.
30. Люди один одному рідко допомагали – у всіх не було чого їсти.
31. Для виживання шукали все їстівне.
32. Допомоги від родичів не мали.
33. Їли все: навіть насіння з бур'яну.
34. Листя, кору з усіх дерев намагались їсти.
35. З диких тварин: спочатку зайців, потім горобців, а згодом і їх не стало.

36. У місті не можна було нічого купити.
37. У місті голод був, але не такий.
38. Торгсин - здача золота в обмін на продукти або за гроші.
39. Скільки людей померло, точно не пам'ятаю, але було, що вимирали цілими сім'ями.
40. У нашому селі випадків людоїдства не було.
41. Хоронили спочатку померлих родичі, а потім сусіди.
42. Ні, не платили тим, хто займався похованням померлих.
43. У нашому селі не відомі місця захоронення людей від голоду.
44. Старші люди поминають померлих від голоду "на проводи" та гробки.
45. В церкві, на жаль, про це не згадують.
46. В сусідньому селі - православна.
47. Пам'ятник померлим від голоду не встановлено.
48. Так, розповідаю онукам. Діти повинні знати.
49. У загибелі багатьох людей винними вважаю владу.

Свідчення очевидців.

**Гудзенко Тамара Леонідівна,
1920 року народження, с. Райгород Кам'янського р-ну,
вчителька,
тепер проживає в м. Кам'янці.**

—Я пригадую, що в 1932—1933 роках мій батько працював на Смілянському цукрокомбінаті і наша сім'я в цей час жила на голодному пайку. Ми раді були будь-якій їжі. Батько змушений був залишити цукровий комбінат і влаштуватися у військовому полку. Із нової роботи він приносив хороший (на той час) пайок, крім того, йому ще й солдати давали свої шматки хліба. Як ми радувались приходу батька з хлібом, рибою. Ці пайки нас врятували від голодної смерті, у мене вже були пухлі ноги.

Полк, у якому служив батько, восени 1933 р. переїхав із Сміли у Вапнярку. Там було важко знайти квартиру, ми жили в одній кімнаті, була спільна кухня на три сім'ї. Наша сім'я складалася тоді із п'яти осіб. Ми вижили тоді, тільки дякуючи пайку, що одержував батько, крім того, я з бабусею ходила в комсоставську їдальню по обіди, а батько харчувався в солдатській їдальні. Пам'ятаю страшну весну 1933 року. Як прибував пасажирський поїзд, то із вагонів виходили пухлі, нещасні голодні люди, які за шматочок хліба

віддавали платки, спідниці, кофти — хто що мав — міняли все на хліб, зерно. Люди мерли, як мухи. Я бачила на свої очі таку страшну картину. Одного дня молода жінка з пухлими ногами вела одну дитину за ручку, а другу дитину, грудну, несла на руках. Вона ледве йшла і просила в людей милостині. Через кілька днів я побачила цю жінку мертвою; вона лежала обабіч дороги, а діти лазили по ній і плакали.

Дорошенко Іван Андрійович
народився в 1918 р. в с. Велика Севаст'янівка
Христинівського району.

Черкаської області, нині проживає в м. Кам'янці.

— Наша сім'я в 1933 р. дуже голодувала. У нас не було ніяких їстівних запасів і не було корови, бо сім'я з 1928 р. була в комуні.

Батько і мати були пухлі. Я був найстарший у сім'ї, крім мене було ще два брати — один 1920 року народження, другий — 1928-го. Я з мамою діставав їжу: шукали в землі мерзлу картоплю, качани з кукурудзи, кабачкове насіння, все це мололи і з цієї так званої «муки» пекли «чуреки». Сім'я вижила випадково. Але батько був такий виснажений, що через декілька років після голодовки помер. У нашому селі було дуже багато пухлих людей, кожного дня вмирало по декілька чоловік, їх десятками ховали в одній ямі.

Дуленко Василина Мефодіївна, 1913 року народження,
жителька с. Будки Смілянського р-ну Черкаської області,
пенсіонерка.

— У ту голодну весну тридцять третього року я працювала технічкою в школі. І чого я тільки не надивилась. Страшно пригадувати... У нашій школі тоді було чотири перші, п'ять четвертих класів і один п'ятий. Коли учні в школу почали приходити пухлими, виснаженими, то якось домоглися, щоб в школі були сніданки. Зразу в школу привезли кілограмів 30 пшона і один літр олії. Почали варити для дітей ріденький куліш. Пшоно закривали в комірчині на два замки. Від одного замка ключ був у мене.

Коли я перший раз зварила в казані ріденький куліш і насипала по ополонику в миски, то діти їли з такою жадобою, що по блідих їхніх обличчях текли сльози. Жаль було дивитись на них. Рештки їжі, які не можна було взяти ложкою, вони вилизували. Більше половини дітей були пухлими. Кілька осіб не дожили до нового врожаю.

У Смілі на базарі було багато продуктів, але дорогих. Маленький кусочок хліба — два рублі, півлітра молока — руб, банка сухого жому — руб, кусок малая — руб. І куди не кинь — все руб. А рублів у людей не було. Хотіли поїхати по хліб у Київ, та міліція завернула додому. Казали: «їжте своє». Квасолька, листя, лобода, дубові жолуді, потовчена в ступі кора, цвіт акації, гнила картопля — оце була наша їжа. Всього доводилось попробувати, але вижила, хоч горя такого зазнала, що й зараз здригаюсь, сльози виступають.

Гуля Антон Панасович, 1919 року народження, колишній житель с. Мошни, нині мешкає в Черкасах.

— Їли ми в 1933-му все, що попадало під руку: полову, листя, качани та ін. Дуже страждали. Відчуття голоду не полишало ні вдень, ні вночі, як хотілося хоч крихту хліба з'їсти, але його не було. Жителі нашого села пухли від голоду, вмирали масово. Люди втрачали людську подобу. Сусіди Гречки (у них було 7 дітей) були настільки виснажені, що перетворились на тіні. 5 дітей їхніх умерло. Ніхто тоді не знав, чи доживе до наступного дня. Смерть могла скосити в будь-яку хвилину. Страшна смерть, голодна. Цього не можна забути. Це незагойна рана в душі нашого народу.

**Балабан Ніна Павлівна,
народилася 1927 р. в с. Васильків Черкаської обл.
Шполянського р-ну, тут і проживає нині.**

— У ту голодну весну 1933 р. я, хоч і була малою дитиною, але голод мені запам'ятався на все життя. Нас у сім'ї було п'ять осіб! Дуже голодували ми весною 1933 р., Їли різне листя, а до того — мерзлу картоплю. Зерна у нас не було: все забрали комнезами.

Першим опух у сім'ї наш батько, а потім — мати, були пухлі ми — всі діти. Першим помер від голоду батько, потім — мати, за нею — старша сестра Марія (їй було всього 10 років), а ми з братом випадково вижили. Дядько викопав яму для батька і стеріг її, щоб у неї не поховали когось іншого. На нашій вулиці вимерла більша частина людей, яких хоронили переважно в дворах в бурячних ямах. Померлих підводами звозили на кладовище і хоронили по декілька в одній ямі без трун.

Ми не повинні оминати жодної сторінки свого минулого. А трагедії 33-го й поготів.

Страшно навіть через півстоліття ступати болючими стежками пам'яті про небачений у світі голодомор, який стався на благословенній землі нашого квітучого краю. Досі не віриться, що в Україні – житниці всієї тодішньої радянської імперії – раптово зник хліб, і люди залишилися без зернини. Пухли старі й малі, вимирали роди і села. Смерть чигала на шляхах, на полі, по хатах, її кістлява рука, здавалося, вдень і вночі не випускала своєї кривавої коси. А в новий 1933 рік уся Україна перетворилася на суцільну могилу. У світі не зафіксовано голодомору, подібного до того, який випав на долю наших дідів і бабусь. І прикро визнавати, що ще досі не всі країни визнали, що голодомор 33-го – це був відвертий акт геноциду проти українського народу.

Ти кажеш, не було голодомору?

І не було голодного села?

А бачив ти в селі пусту комору,

З якої зерна вилили дотла?

Як навіть вариво виймали з печі

І забирали прямо із горшків,

Окрайці виривали з рук малечі,

Із торбинок нужденних стариків.

ТИ кажеш, не було голодомору?

Чому ж тоді, як був і урожай,

Усе суціль викачували з двору,

-Греби, нічого людям не лишай!

Хто ж села, вимерлі на Україні,

Російським людом поспіль заселяв?

Хто? На чиєму це лежить сумлінні?

Імперський Молох світ нам затуляв!

Я бачив час у ту зловісну пору:

і пухлих, і померлих на шляхах.

І досі ще мені стоять в очах...

А кажеш – не було голодомору!

(Д. Білоус)

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бойко О.Д. "Історія України". Академія – 1999, с.345-350

Н.А.Карпенко, вчитель історії
загальноосвітньої школи І-ІІІ
ступенів № 1 м. Сміли

Урок-реквієм «Пам'ять про ті роки»

“На коліна стою перед Вами,
Сповідую жалобу сумну”.

А. Листопад

Мета:

- Ознайомити учнів з матеріалами досліджень вчених-істориків, фактами, документами про страшні історичні події на Україні в 1932-1933 роках;
- виховувати в учнів патріотизм, любов та повагу до історичного минулого Батьківщини.

ХІД УРОКУ

Вчитель: Голод 1932-1933 років – одна з найбільш трагічних сторінок історії українського народу. Історія людства не знала такого випадку, коли володарі нищили голодом своїх власних громадян.

Лише в ХХ столітті червона Москва запланувала і винищила до 9 млн. українських селян хліборобів. Щоб не затьмарити “успіхів соціалістичного будівництва”, сталінське керівництво наклало табу на цю тему. Про це лихо не дозволялося відкрито говорити або згадувати в газетах та інших документах. А потім заборона під грифом “цілком таємно” перетворилася на політичну установку. Завісу було лише в часи перебудови.

Учень: Живі свідки голодомору 1932-1933 року про пережите розповідають неохоче. Чому? Командно-адміністративна система поставила під суворий контроль пам'ять людей. Згадки про цю трагедію каралися тюрмою, таборами. Під страхом смерті люди мусили жити безпам'ятними. Пам'ять було взято під конвой. На роки, на десятиліття...

Учениця: У 1932 р. в Україні зібрали достатній урожай (у середньому по 7,2 ц з гектара проти 8,3 ц у 1931 р.) А з голоду загинуло 7,5 млн. громадян або майже кожен четвертий українець. Навіть друга світова війна знищила лише – 5,6 мільйона чоловік. То було цілеспрямоване розукраїнення, яке проводила Москва, аби

швидше колонізувати наші землі. Отже, злочин влади проти народу великою мірою стався тому, що Україна не мала своєї державності.

Вчитель: Світ знав про страшні події, що відбувалися в Україні у 1932-1933 р.р. Лише в США у цей період було надруковано 2497 статей і повідомлень з достовірними відомостями про голодомор. Проте уряд президента Ф.Рузвельта, виходячи із зовнішньополітичних міркувань, не зважав на численні прохання розслідувати цю справу. Так само чинили й уряди інших країн.

Учень: Щоб підкорити Україну і оволодіти її багатствами, більшовики змушені були роками боротися з прагненнями українців: спочатку вони вели війну проти України та її Збройних Сил, а опісля придумували спорадичні повстання населення, розстрілювали неозброєні народні маси і тисячами депортували мирне населення. Незважаючи на все це, Україна чинила опір. За цей опір її і покарали голодом.

Учениця: В.М.Молотов 3 серпня 1932 року висловився про те, що українські селяни не сприймають колективізації, чинять опір владі, саботують хлібозаготівлі. “Хвилі селянського терору ми повинні протиставляти червоний “терор”, - сказав більшовицький керівник І.В.Сталін. Невдовзі його слово стало дією.

Учениця: Цей сніг, як сон прийшов – розтане.

Село лежить в тумані.

Голодний рік. Голодний день.

Іде – не йде, повзе по мертвих.

І хвалить Бога – хоч повзе.

Весняний дух живий – не стертий.

До сонця зводить все живе,

Й воно і молиться, і плаче,

Радіє сонцю і воді.

Якби він знав, коли б побачив –

Сини ростуть на лободі,

Сини Радянської держави!

Та знає вождь, усе він зна...

У вус всміхається, лукаво:

В Москві весна. Його весна.

М. Будлянський

Учень: Кількість голодуючих зростала з місяця в місяць. Період від жовтня 1932 року по травень 1933 року став апогеем голоду. Щомісяця в землю лягло по 1 мільйону українців. Виїхати

було неможливо, сталінське керівництво оточило кордони УСРР військами.

Навесні 1933 року країна, яка колись була багата і квітуча, нагадувала величезний табір, у якому населення, тікаючи від смерті і шукаючи поживи, безперервно пересувалося, повсякчас наштотвхуючись на кордони, які були закриті за наказом радянських органів влади.

Якщо ж кому-небудь і щастило виїхати, щоб купити продукти харчування в Росії, їх неможливо було провезти в Україну через ті ж військові кордони.

Учениця: Представники місцевої влади організували в селах спеціальні бригади, які вимагали від кожного негайно відвезти на станцію усе наявне зерно, а в разі непослуху – позбавляли волі на 10 років. Це був розбій, свідомо спрямований на фізичне знищення селянства. Смерть косила людей до літа 1933 року.

Учень: Голодомор замахнувся на майбутнє нації: третина померлих від голоду – діти.

Господи, де Твої дві рибини?

Де Твої, Боженьку, п'ять хлібів?!

Істоньки хоче невинна дитина.

Жодного, хто би її пожалів.

Навіть для плачу нема уже сили.

Очі дитячі –

Доросла печаль.

Дай хоч причастя на змучених схилах...

Що запасати у зойку скрижаль?!

Хащі і хижість...

Жура лебедина...

Та ж оправдитись не вистачить слів.

Господи, де Твої дві рибини?

Де твої, Боженьку, п'ять хлібів?!

А. Листопад

Вчитель: Вслухайтесь в ці страшні цифри. На одного працюючого виділялись по 100-300 г. хліба, але діти, які не працювали не мали і цих крихіт. У 180 районах, де не виконали плану, хлібозаготівлі, дитячі організації зняли з централізованого продовольчого постачання. Виявом дитячої смертності ніхто не займався. В Україні 55 тис. сіл, і в кожному мерли діти. На

Харківщині лише за один день 11 травня 1933 р. в чотирьох селах Балакіївського району померло 300 дітей. Це були первинні жертви голодомору (в Харкові 50% трупів - дітей).

Учениця: Хто се? Чий голос щонаочі просить: “Хлібця. Хлібчика дай, мамо, матусю, ненечко! Крихітку хлібця”? Хто водить за мною запалими очима – криницями, очима, у які перелилися усі страждання, муки і скорботи роду людського, і розпинає душу мою на Христі всевишньої печалі? Чий це мільйоноголосий стогін у мені?

Учень: В середині 1932 р. на полях з’являються ночами селяни, яким нічим було годувати дітей. Вони ножицями зрізали колоски на тих полях, де ще рік-два тому були повноправними господарями. Незабаром явище набрало масового характеру. 7 серпня Сталін власноруч написав закон, про охорону соціалістичної власності, який в народі називали “законом про п’ять колосків”, яким за крадіжку, колгоспної чи кооперативної власності передбачав розстріл, або позбавлення волі строком на 10 років.

Грається болем лють,

Знаєш, що значить – закони?...

...Смерть

За п’ять колосків,

Із власного поля!

Учениця: Голодомор був явищем розтягнутим у часі. Але його пік припадає, як свідчить статистика, на червень 1933 року. В архівах зберігається повний комплекс статистики органів ЗАГС про смертні випадки у сільській місцевості. У січні 1933 року померло 44 тис., в лютому – 60 тис. осіб Далі смертність стрімко наростає: 136 тис. у березні, 174 тис. – у квітні, 253 тис. – у травні, 361 тис. – у червні. На червень припадає найбільша смертність. Наведені вище цифри помісячних втрат 1933 р. треба подвоїти, щоб уявити собі реальні масштаби втрат.

Учениця: Ні, це було не стихійне лихо, а зумисно підготовлений голодомор. У 1933 році Сталін, говорячи про підсумки першої п’ятирічки, заявив: “Ми безперечно досягли того, що матеріальне становище робітників і селян поліпшується у нас із року в рік. У цьому можуть сумніватися хіба що тільки запеклі вороги радянської влади”. Після такої заяви мало хто міг наважитися висловити іншу точку зору.

Учень: Але із чорної долини 33-го вістять голоси очевидців про страшну трагедію українського народу, охоплюють спазми болю

душі живих. Та в цих голосах немає крику, нема розпачливої жалоби – є тихе, скорботне виповідання баченого, і пережитого. Люди не хотіли вірити в те, що це могли творити люди. Приречені на голодну смерть вважали, що це зло чинить диявол, а воно ж було витвором комуністичної системи, злочини якої виростали до зловісних образів диявола, жовтого князя...

Учениця: Спогади очевидців: Бездетко Галина Сергіївна. Відношу себе до людей, котрі чудом пережили голодомор 1932-1933 років і мають не книжну уяву про цю жахливу трагедію українського народу. Я народилася в сім'ї селянина. Спочатку батько, потім мати. Нас залишилося троє. Старша сестра покинула менших – брата і мене. Я харчувалася травою, корінням, відходами. Але цього вона не могла дати маленькому братику, який невдовзі помер, і десятилітня дівчина загорнула його в хустинку і, залишила за хатою. Не було ні сліз, ні жалю, а якась байдужість. Тинялась по селах, спала просто неба. Як вижила – не розумію, але з тих пір не можу наїстися, завжди переживаю, а якщо завтра не буду?

Учень: Шамрай Наталія Юхимівна. У нас у сім'ї було п'ятеро дітей. Їсти було нічого, збирали в полі під снігом мерзлу картоплю, буряк, всілякі відходи, а влітку траву, листя, ягоди. Двоє братів померли. Але й цього було мало. Я ще пережила голодомор 1946-1947 років і в мене померли мої двоє дітей. Я бачила, як мертвих людей без труни кидали просто так у ями. Я і сама не знаю, як вижила. Мене завжди холодним потом обдає, коли про ці страшні роки згадую.

Учениця: Смерть стала звичайною. Вона втратила свою традиційність. Люди сприймали її як порятунок від мук. Голод убивав людину фізично, ламав її морально. Мертві годували живих. Свіжі могили розкопувались... сил не було ні плакати, ні мучитися. Смерть стояла поруч, сиділа за столи і ходила подвір'ям. Людина хотіла їсти, все інше їй було байдуже, навіть власна смерть.

Учень: Страшні мільйонні цифри загиблих внаслідок штучного голоду набувають зрілих, образних форм, застерігають і кличуть. Треба пам'ятати, бо забуття прирікає нас на черствіння душі, на втрату історичної пам'яті предкових заповітів, народних звичаїв та моральних норм співжиття. Багатомільйонний український народ. Він заслуговує і шани і поваги. А пам'ятником жертвам хай

буде наша пам'ять про минуле, небайдуже ставлення до національної трагедії, що спіткала наш народ у 1932-1933 р.р

Учениця: 12 серпня 1990 року поблизу Лубен завершили створення Кургану Скорботи – пам'ятник мільйонам жертв лихоліття, жертв голодомору в Україні в 1932-1933 р.р. Пам'ятник не з каменю, не з бронзи, а із землі, яка дала життя народові, і яка взяла людей. А над Курганом – Хрест здійнявся – символ розп'яття українського народу. Пройде час, курган совісті людської підніметься ще вище, до нього ітимуть люди, щоб тут, на цьому місці сказати: “Це ніколи більше не повинно повторитися”. Вони будуть іти сюди і наказувати своїм дітям і онукам, щоб ніколи більше не сталося того лиха, яке було 70-т років тому.

Учень: В могилу, де лежить більше 9 млн. українських селян, зійшли, найкращі. Гинули, працювоті, самостійні хазяї, котрим пришивали куркульський саботаж. Відходили в небуття сільські майстерні і винахідники, яких ніколи не бракувало в Україні, серед яких було чимало обдарованих людей. Лягали в сиру землю непокірні нащадки козацькі, що не могли змиритися із сваволею влади. У цій безкровній війні тоталітарної системи з українським народом знищувалася людина не фізично – руйнувалася народна душа.

Вчитель: Прошу всіх присутніх піднятися і вшанувати хвилиною мовчання всіх тих, хто став невинною жертвою голодомору і сталінської тоталітарної системи.

Вчитель: Давно відійшли в історію трагічні події кінця 20-х – початку 30-х років в українському селі. Але в нашій пам'яті вони повинні залишитися. Ми не маємо права забувати чорних сторінок історії. Адже, довгі десятиліття ми говорили між собою пошепки про ті страшні роки. Всі ми повинні знати й пам'ятати, якої шкоди українській нації і всьому народу завдав голодомор. Ми працювота, терпляча нація. Наш народ заслуговує на шану й повагу. А пам'ятником жертвам хай буде наша пам'ять про минуле, небайдуже ставлення до національної трагедії, що спіткала наш народ у 1932-1933 роках.

Тетяна Антонівна Шилова,
заступник директора з виховної роботи
загальноосвітньої школи № 10 м. Черкаси

**Матеріали до проведення учнівської конференції,
присвяченої 75-м роковинам Голодомору 1932-1933 років в
Україні**

Мета: поширення знань про трагедію голодомору 1932-1933 років в Україні; вивчення історичних подій 20-30-х років, що призвели до голодомору в Україні; поглиблення знань учнів з історії рідного краю; дослідження долі своєї родини в кінці 20-х поч. 30-х років ХХ ст.

В яку безодню горя впав мій народ
і скільки горя ще жде його в майбутньому!
Поділять його знову.
Роз'єднують, бодай не з'єднували,
розженуть, як журавлиний ключ у бурю,
та ще й звинуватять,
що не звідти сонце сходить,
не туди заходить.
Зі щоденника Олександра Довженка

На фоні мелодії «Реквієму» учні називають імена та прізвища, дати народження та смерті від голоду 1932-33 рр. своїх родичів. Музика стихає.

Ведучий: Сьогодні розмова піде про тероризм. Так, бо голод 1932-33 рр. – це тероризування суспільства, застосоване владою для розв'язання якихось конкретних проблем. Терор голодом не був індивідуальним. Він не мав персональних справ, які заводилися на кожну конкретну людину, а бив по площі, не розрізняючи дітей, жінок, старих. Довгий час терор голодом залишався таємницею.

1 учень: Уперше про нього в грудні 1987 року згадав В.Щербицький, і лише тому, що вже з'явився в обігу документ комісії при Конгресі США під керівництвом виконавчого директора Дж. Мейса. Щербицький зрозумів, що уже не може бути замовчування, яке тривало з 1933 року. Він сказав у своїй ювілейній промові, що голод 1933 року був викликаний кліматичними причинами – великою посухою. Однак справу було зроблено: про голод можна було говорити. В лютому 1990 року на політбюро ЦК

КПУ розглядалося питання про те, чи видавати перший збірник документів про голод – унікальних документів, запозичених із партійних архівів Москви і Києва. Перший секретар ЦК Компартії України В.Івашко власною волею вирішив дати дозвіл всупереч думці багатьох членів політбюро ЦК. Він народився і 1932 р. і зазначив на тому засіданні політбюро ЦК, як важко батькам було його врятувати, проте врятували.

2 учень: Терор голодом був намертво пов'язаний з колективізацією, з ідеологічними засадами побудови Радянського Союзу.

Після прийняття Верховною Радою закону про голодомор в Україні ми почули з боку російських учених, політиків і журналістів чимало висловлювань про те, що голод був в усьому Радянському Союзі. Так, був голод, викликаний хлібозаготівлями, він мав місце в усій країні. І цей голод був викликаний певною політикою Сталіна, яка здійснювалася в процесі індустріалізації. Суть її полягала в тому, що планувалися вкрай високі темпи розвитку промисловості. Їх не можна було виконати, але людей змушували ці плани виконувати. Таку тактику Сталін називав «підхльостуванням». Її він застосовував і в сільському господарстві. Тут уже йшлося не про високі темпи розвитку, а про максимальні розміри хлібозаготівель. Спочатку треба було все забрати, а потім, коли держава переконувалася в тому, що забрали-таки все і народ голодує, то починали людей підгодовувати, повертаючи назад частину того, що забрали раніше.

3 учень: Іноземні вчені, допущені до архівів колишнього Радянського Союзу, вивчають їх більше, ніж ми. Наприклад, Девіс видав у 2004 р. четвертий том своєї багатотомної праці про індустріалізацію СРСР, який цілком присвятив колективізації і голоду в Радянському Союзі в 1932-1933 рр. Він наводить десятки таблиць, з яких видно, що в 1933 р. на Кубань і в Радянську Україну були спрямовані багаторазові дотації з фуражним і продовольчим зерном. Це дійсно так! І у нього виникає заперечення: навіщо казати, що це геноцид, коли держава годувала селян, яким загрожувала загибель від голоду? Та це – частка правди. Вся правда пояснюється тим загальним «підхльостуванням» економіки, яке було тоді генеральною лінією.

4 учень: Та щодо України і Кубані йшлося про зовсім інше. На тлі загального голоду, який мав місце і в Україні, в останні місяці 1932 р. і в січні 1933 р. були здійснені певні заходи, які дозволяють

говорити не про голод, внаслідок якого померли десятки тисяч селян, а про Голодомор. В Україні в першій половині 1932 р. загинуло близько 150 тисяч селян через те, що у них забрали увесь хліб. Після прибуття в Україну надзвичайної хлібозаготівельної комісії під керівництвом В.Молотова була прийнята постанова про «чорні дошки». В селах, які до них заносилися, забирали не хліб, якого вже не було, а все продовольство. Державі не потрібні були буряки чи картопля, чи фруктова сушка – їх забирали для того, щоб позбавити селян харчів, тобто здійснювався терор голодом. Від надмірних хлібозаготівель гинули десятки тисяч, від терору голодом – мільйони людей.

5 учень: Ми не можемо знайти документи про те, чому умирляли селян у цей час, бо їх не існує. Але механізм терору голодом можна відтворити документально. У січні 1933 р. вся Україна була посаджена на «чорну дошку». Окрім вузької смуги на кордоні з Румунією і з Польщею, в сільській місцевості республіки були вилучені абсолютно усі продовольства. А вже 6 лютого 1933 р., як свідчать документи, держава почала годувати колгоспників. Бо якби не почала годувати, то вимерло б усе сільське населення: не існувало продовольчих магазинів, де можна було б купити хліб. Були лише магазини торгівлі з іноземцями (Торгсини), які викачували побутове золото, срібло та іноземну валюту у населення. Але людей з валютою було небагато. Чому ж так було зроблено?

Є дві причини: зовнішня і внутрішня. Зовнішня причина полягала в тому, щоб дати мотивування тим людям, які здійснювали терор голодом. Йдеться, перш за все, про партійну номенклатуру, представники якої доводили, що селяни саботують хлібозаготівлі, тому треба їх навчити уму-разуму. Цей мотив звучав в листуваннях і в деяких виступах, він дійшов до нас. З іншого боку, слід згадати про міське населення, яке сиділо на картковій системі. У другій половині 1932 року в картковому постачанні була встановлена голодна норма через відсутність хліба, бо село начебто саботує, не дає хліб. Ті селяни, у яких держава забирала не тільки зерно, але й усе продовольство, опинилися сам на сам з нею, не маючи будь-якого співчуття. Радянське суспільство виявилось розколотим. Це та причина, яка допомагала здійснювати терор голодом.

6 учень: Чому ж, власне влада вдалася до терору голодом? Ми маємо лист Й.Сталіна Л.Кагановичу. У 1932 році Сталін майже чотири місяці перебував на відпочинку, а на господарстві у Кремлі

залишався Молотов і Каганович. Тому Сталін вимушений був писати власноручно, і ці листи збереглися. В одному з листів, коли в Україні спостерігалася дуже складна ситуація, він вирішив направити Кагановича в Харків генеральним секретарем ЦК КП(б)У. Для того, щоб Каганович розібрався в ситуації та своїх завданнях, Сталін, завжди стриманий, цього разу написав досить-таки відвертого листа. Ця відвертість полягала в тому, що двічі він у тому листі згадав: «Україну ми можемо втратити». У відповіді Каганович погодився їхати в Україну і написав: «Я цю країну знаю. Я знаю людей, економіку». Ми звикли, що Радянський Союз складався з республік, які мало чим нагадували держави. Але в 20-х – на поч. 30-х років, до Голодомору, це справді були держави, які мали конституційне право виходу з Радянського Союзу. До речі, місцева українська номенклатура скористалася цим правом, правда, лише у 1991 році. Чому так? Тому що були голод у 1933 р., терор у 1937 р. На ціле покоління, навіть на два, Україна перестала бути державою, але формально таке право вона мала. Сталін не міг не думати про те, що Україна може відокремитися від Радянського Союзу. Він не забув досвід перших місяців 1930 року. Тоді він на півроку припинив колективізацію, щоб впоратися з колосальними заворушеннями на Правобережній Україні – на кордоні з Польщею. Сталін розумів, що у 1932 р. все це може повторитися, тому що ситуація в Україні була надзвичайно складною. Він знав, що тільки за умов абсолютного голоду селянство не виступить проти влади. Уже був досвід 1921 р. Хоча в 1921 р. панувала величезна посуха, радянська влада не припинила хлібозаготівель на півдні України, який голодував не менше, ніж Поволжя. Робилося це саме для того, щоб придушити сплеск антибільшовицьких повстань. Саме тоді вперше і був запропонований терор голодом. У 1932-33 рр. терор голодом був повторений, щоб попередити соціальний вибух в Україні.

(Кульчицький С.В., доктор історичних наук, професор, зав. Відділом історії України 20-30 рр. XX ст.. України Інституту історії України НАН України. – ж. Історія та правознавство, - № 30 (130), жовтень, 2007р.)

ЗВИНУВАЧУЮТЬ СВІДКИ

7 учень: «У 1932 р. урожай гарний уродив. А що було – вибрали. У нас сім'я велика була, то всі пішли на той світ. У колгоспі люди як мухи мерли – узяв наряд, поїхав у поле, там і кончився. Стоять воли, а він мертвий. Мене чоловік знайомий врятував –

завфермою був, то й мене в радгосп узяв фураж підвозити. То хоч і воші годував, але пухлий не був – пайок давали.

Той завфермою і батькові передав:

- Іди в радгосп.

- Дітей не покину, - уперся батько. Прибігав я в неділі додому воші випарювать – верст 4 було з радгоспу. Іду степом – валяються люди то тут, то там. А дома брати лободу варять у бляшанках. Бувало, бурячок украду – принесу додому. І цілують, і плачуть. Потім приходжу – вже немає когось із хлопчиків чи дівчаток. Тоді не стало нікого. То я вже додому не ходив. Під жолобом, було, і сплю. Коли макухи ухвачу, коли скот ріжуть – украду требухи трохи та в ліс. Там очищу і смажу. Якось розсипали кукурудзу, коли сіяли, зібрали не всю. То я повидзьобував кожну зернинку у жменю. А чоловік якийсь у лісі одібрав ще й боки нам'яв...

Два рази був я поранений на фронті, не раз під артобстріл, прямо в пекло попадав, а такого страхіття, як тоді, не бачив.

(Зі свідчень **Йосипа Петровича Чередника**, 1913 р.н., мешканця селища Ірдинь на Черкащині).

8 учень: «Восени 1932 року мій батько, мати і нас четверо дітей виїхали до Московської області. Батько працював сторожем у радгоспі неподалік від Москви. Але весною 1933 року нашу родину органи НКВС силою заставили повернутися в Україну. Батька заарештували там же, в Московській області, і вислали в Мурманськ на примусові роботи. Брата Юхима якось пожаліли і відправили в будинок безпритульних у Томську. Менші мої брат і сестра померли з голоду тут, у Богачівці, коли вернулися».

(Зі свідчень **Марфи Леонтіївни Медведенко**, 1919 р.н., мешканки села Богачівки Звенигородського району Черкаської області).

9 учень: «Народився я в 1923 році в сім'ї середняка. У батька й діда було 2 корови, 2 коняки, 4 десятини землі. З початком колективізації забрали поступово у нас усю худобу. Безперервно обкладали податками, а тоді і з хати забрали все – подушки, навіть ганчірки. Зосталося голе ліжко й порожня скриня, бо не проходили у двері. У жнива 1932 року була ще купка зерна, намолоченого у клуні, але його забрали одного дня в серпні місяці. А тоді ще ходили зі шпичаками і шукали хліб скрізь – і в печі, і під полом, і в городі. Та нічого вже їстівного у дворі не було. Однак продподаток

продовжували носити і вимагали його виконання. Батько чогось не хотіли йти в сиз, хоч мулярувати в радгоспі. Зимою нічим було протопити в хаті, стіни позеленіли від моху і вологості. Я ходив тоді у 2-й клас. Спали всі на печі, без ряднини, без соломи. Мама заслабла від недоїдання. Уже й бабуся лежали дуже слабі, дуже побивалися, як забрали останню корову. Дід були трохи міцніші, то хоч води в хату вносили. Дві сестри – старші од мене на 1 і 2 роки – стали здирати кору з лип і товкти у ступі на млинці. Потім і кори не стало – липи голі стояли по всім селі. Люди почали пухнути і вмирати. Вмерли наша бабуся, дідусь опухли і вмерли через два тижні. Умерла найстарша сестра моя Ганя. Мама все, що можна було їсти, віддавала нам із сестрою і в березні кінчилась. Зосталися ми втрьох: батько, я і сестра Антося. Батько впросив директора з радгоспу, щоб узяти із собою на роботу (він мурував цегельню за 3 км від радгоспу). Ми із сестрою насилу туди доходили, щоб увечері попоїсти в їдальні супу з буряків (давали пів-літра). Сусіди мерли щодня. У Дмитра Гаврилюка (якого прозивали Англійцем, бо до 1930 року жив в Англії) було п'ятеро хлопців і троє дівчат. Хлопці були здорові, як дуби, але вже почали пухнути. Наш батько також раніше їздив на заробітки в Уссурийський край. Привіз звідти срібних грошей 1925 року випуску. От вони й домовилися з нашим родичем дядьком Серафимом та й поїхали в город. Там у «торг- сині» купили за те срібло 2 мішки висівок і вночі, щоб ніхто не бачив, приїхали додому. То вже з Англійців тільки один Сашко остався живий, а то всі померли – і батько, і мати, і діти. А Олексійка вбив сусіда, бо хлопець заліз до нього в хату і виїв суп, що стояв у печі. Ми ж рятувалися цими висівками від пухлини. Декого рятувала наша річка – Гірський Тікач, там люди вигрібали граблями равлики, смажили і їли. Багато хто з них на річці й помирав, і вода підхоплювала їх, пухлих, та й несла аж до Буків.

(Зі свідчень криворіжця **Михайла Юхимовича Команчука**, що народився і пережив Голодомор у селі Вороному Жашківського району Черкаської області).

10 учень: «Нестерпно, боляче бачити голодну смерть рідних та близьких людей, засуджених владою на страхітливі муки, - із тріщин обезкровленого, брезклого обличчя та тіла невпинно тече рідина. Це вже безпомилкова ознака швидкого кінця.

Особливо багато померло односельців у березні – травні 1933 року. Майже щоранку на однокінній грабарці вивозили до цвинтаря

по декілька мерців. Копати глибокі ями для поховань не було кому. Їх глибина сягала не більше одного метра. Знявши з ручиць дошку, мерців штовхали до ями, не засипаючи землею аж поки не наповниться вщерть. І ніяких плачів, обрядів. Усіх хоронили без домовин, їх не було з чого і кому виготовляти.

Наша сім'я із 6 їдців лише чудом вижила, але й ми втратили дідуся Пилипа, якому виповнилося тоді лише 55 років. Він, пасучи колгоспних овець, так і помер на підгір'ї. А дядько Федір ліг недалеко від переповнених зерном пакгаузів біля станції Пальмира, куди він дійшов, щоб зібрати жменю зерна, яке висипалося крізь щілини зерносклади. Ще теплим його сьом-так зарили біля залізничі чужі люди...

Відчуваючи смерть, люди свідомо чи несвідомо найчастіше вилазили з хат, сідали коло воріт чи під тином. Так і конали сидячи».

(Зі свідчень **Олександра Пилиповича Батира**, що народився 1916 року в селі Богуславець Золотоніського району Черкаської області).

11 учень: «Було, що й живих людей везли на кладовище та кидали у братські могили. Так трапилося і з Хотиною Ревенко. Коли приїхали до неї, вона ще була жива. Її стали тягти за ноги з хати до воза. «Куди ви мене тягнете? Дайте мені бурячка. Я їсти хочу. Я жити хочу», - просить Хотина. Вона була молода, не було їй ще й тридцяти років. «А що, ми будемо за тобою ще й завтра їхати?!» - гиркнули на неї і потягли за ноги до воза. Привезли на кладовище, вкинули в яму. Вона не впала на спину, а ніби сіла і прихилилася до стіни. Її штурхнули ногою в голову, і тоді вона впала на спину.

Мотрю Вдовиченко, ще живу, з двома ще живими дітьми одвезли на кладовище і закопали. І таких випадків було немало».

(Із свідчень **Тетяни Яківни Вдовиченко**, 1911 р.н., із села Бужанка Лисянського району на Черкащині).

12 учень: «У березні 1933 р. після закінчення Черкаського медтехнікуму я прибула на роботу в Таганчанську дільничну лікарню. Вона була забита хворими. На одному ліжку лежало по двоє дорослих, по четверо дітей упоперек ліжка, хворі лежали також у коридорі прямо на підлозі. Їм давали вдень 150 грамів хліба і мисочку рідини, яка звалася супом. Це, звичайно, не могло їх врятувати від крайнього уже виснаження.

Страшною була картина: дітки, які могли рухатися, паслися весною на подвір'ї, пухлими ручками рвали і їли спориш, а пізніше –

квітки акації були для них справжніми ласощами. Щодоби вмирало по 15 - 20 осіб, здебільшого дітей. Мертвих ніхто не забирав, не було вже кому. Трупви відвозили на кладовище, сторож і конюх ховали в одній ямі без домовини. На місце померлих лягали інші голодуючі й пухлі. Ті, яким не вистачало місця, просили відвезти їх ще живими на кладовище помирати. Голодна смерть чекала на людей в дорозі, на вулиці, попід тинами. Багатьох селян ховали на власних подвір'ях: не було сили нести на кладовище. У Марії Григорівни Губенко померло одинадцятьох дітей: дев'ять хлопчиків і дві дівчинки, яких вона ховала в льоху. А Марта Кучеренко ще могла злегка притрусити п'ятеро померлих діток землею.

У дільничній лікарні, яка обслуговувала тоді семеро сіл, було офіційно зареєстровано на той час понад дві тисячі померлих, які ще змогли звернутися сюди по допомогу. Померлих за межами лікарні тоді ніхто не обліковував: про голод було суворо заборонено говорити й писати.

Кров холоне в жилах, коли згадую факти людоїдства. Завів міліціонер до лікарні громадянина Р. і запитує, чи можна його судити, бо він поїв своїх неповнолітніх дітей. Лікар, глянувши на його зовнішній вигляд, сказав: «Він уже осуджений». На подвір'ї затриманий помер. Повар лікарні впізнала хустку й товсту косу своєї матері, яка прийшла до неї в гості, бо тулуб було з'їдено...»

(Зі свідчень фельдшерки-пенсіонерки **Раїси Найдено** з села Таганча Канівського району на Черкащині).

13 учень: **ЮРИДИЧНА ДОВІДКА**. Стаття 1 «Конвенції про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього» від 9 грудня 1948 року, чинної у більш як 80 країнах світу й ратифікованої також Україною, гласить:

«Сторони, які домовляються, підтверджують, що геноцид, незалежно від того, здійснюється він у мирний чи воєнний час, являє собою злочин, котрий порушує норми міжнародного права і проти котрого вони зобов'язуються вжити заходів запобігання та карати за його скоєння». Україна також підписала «Конвенцію про незастосування терміну давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства» від 26 листопада 1968 року...

У полум'ї сталінської колективізації-геноциду згоріло, перетворилося на попіл, за західними даними – Р.Конквеста, Ф.Лорімера, С.Максудова – **14,5 мільйона (!) хліборобів**, лише взимку – навесні 1932 – 1933 рр. штучний голод, організований

московськими властями, убив **7 мільйонів українців**, із них до **3 мільйонів (!!!)** дітей. Підрахунки, зрозуміло, приблизні, тому зумисне називають дослідники граничний мінімум... Попелом лежать ці мільйони у нас під ногами. Гарячим, пекучим попелом...

(Пахаренко Василь. Віті єдиного дерева. (Україна східна і західна в апокаліпсисі ХХ століття). – Брама-Україна, 2005 рік)

Використана література:

1. С.В.Кульчицький. Голодомор 1932 – 1933 років в Україні.//Історія та правознавство. – 2007, - № 30 (130), жовтень.

2. Василь Пахаренко. Віті єдиного дерева (Україна східна і західна в апокаліпсисі ХХ століття). – Брама-Україна, 2005, 90 – 101 с.

Наталія Григорівна Удовенко,
вчитель Чорнобаївської загальноосвітньої
школи І-ІІІ ступенів № 1

**Етнографічна історико-літературна експедиція
«Де земля чорна, роси кришталеві, хліб золотий»**

На класній дошці вислови, поетичні рядки про хліб. На стендах художні світлини, малюнки учнів, виставка книг «Хліб, життя, пам'ять». На рушнику хліб, калина, сніп.

На екрані перший слайд.

Під звуки пісні Н. Матвієнко учениця виносить таріль з зерном, ставить його біля виставки книг.

Учениця:

Я – зерно

Пшеничне чи житнє.

Це не має, зрештою, значення.

Є життя,

І я до нього належу.

Одягти зелену одежу

І шуміти- моє призначення.

Може стрінеться доля гірка мені -

Я закохане в висоту.

Посійте на дикому камені - я зросту!

Спопеляйте космічним вогнем,

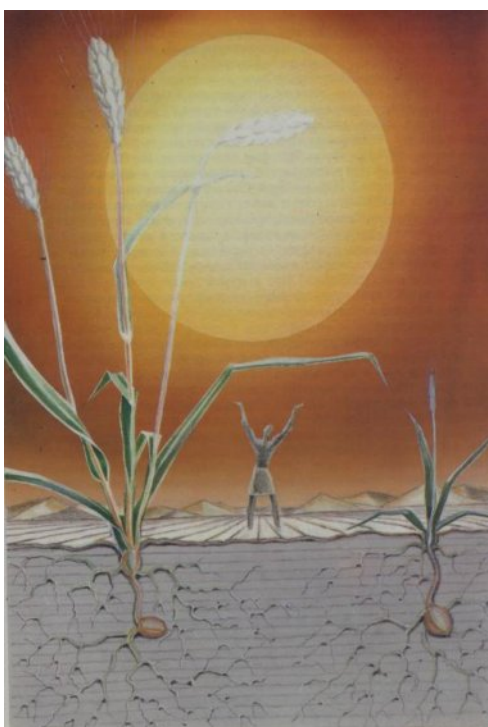
Обпікайте космічним холодом –

Тільки дощик зростить мене,

Я розквітну

Яро і молодю.

Крихта сонця в космічній імлі,
Незбагненне,
Уперте,
Зелене
Я – зерно
Починається з мене
Життя на Землі.

Вчитель:

У дні, коли весь наш народ згадував ті страшні 30 роки минулого століття, ми розпочали і вдало зробили перші кроки проекту «Де земля чорна, роси кришталеві, хліб золотий». Це був урок Пам'яті загиблих під час Голодомору. Методи дослідження запозичили у ВНЗ, створені факультети – напрямки, їх керівники – декани - учні нашого класу, сьомого А та п'ятого Б класу.

(Діти ведучі презентують свої обов'язки. Надягають капелюшки бакалавра та виставляють таблички з назвою факультету – напрямку).

Декан етнографічного факультету:

Хліб – сіль на рушникові або розкішний коровай – своєрідний символ України, її гостинності, щедрості. Тому в нашій мові слова «жито» і «життя» - одного кореня. Символічно, що роботу етнографічний факультет почав з того, що записав у с. Червонохиженці Чорнобаївського району Черкаської області цікавий обряд «Єднання хлібом».

Учень – бакалавр:

Господиня завжди вчиняла хліб пізно вночі, у середу або в п'ятницю, перед тим ретельно закривала вікна, двері, щоб нечиста сила не увійшла у тісто, рано – вранці хліби виробляли, потім викладали на капустяний лист, залишали на одну годину. щоб піднявся або, як кажуть у селі, «вільно дихав». Перед тим, як відправити хліб у піч, члени родини прикладали до нього палець: батько – великий, мати – мізинець, бо вони з боків оберігають родину. Після цього господиня хрестила хліб, казала: «З Богом». І відправляла хліб у піч.

Давайте і ми сьогодні поєднаємось хлібом.

(Діти, вчителі, гості прикладають до хлібини, яка була заздалегідь вчинена і до уроку вже була готова до випічки, великий палець. Хлібину виносять для випікання).

На екрані другий слайд.

Декан етнографічного факультету:

Щоб нічого не забути, на рушнику, на якому стояла хлібина, якою ми єдналися, ми зробили вузлики на пам'ять.

(Піднімає рушник, на якому прив'язані смужки із записаними прислів'ями)

Учениця – бакалавр:

У Чорнобаївському районі ми записуємо ще й прислів'я про хліб.

У Кліщенцях (це село дуже постраждало під час голоду. Трагічна пам'ятка про ті часи: в селі майже немає людей 1932 - 33 р.р. народження) ми записали такі прислів'я:

1-й учень:

Сливка – слинка, грушка – минушка, риба – вода, хліб – всьому голова.

2-й учень:

Хліб та вода – козацька їда.

1-й учень:

У с. М. Канівці такі прислів'я. Лежачого хліба ніде немає.

2-й учень:

Голодній кумі хліб на умі.

1-й учень:

У Чорнобаї: Зароблений сухар краще краденого бублика.

2-й учень:

Земля чорна, а хліб білий робить.

Учень – бакалавр:

(Бере з тарілі жменю зерна, повільно висипає його і читає).

У руку взяв зерно важке і повне,

І налилася силою рука,

І щось живе, зворушне, ледь вловне

Заграло в серці дзвоном колоска.

Війнув вітрець: легкою пеленою,

Туманом раннім вкрилися поля,

І зерно впало краплею густою,

І в себе прийняла його земля.

Декан агрономічного факультету:

У книзі Почесного жителя Чорнобаю Пасічника І. Д. «Чорнобаївський хліб» говориться: « Чорнобаївський район – один з найбільших на Черкащині. Трудівники району рік у рік добиваються високих урожаїв пшениці». З того часу минуло майже 20 років, але наш район і сьогодні один з перших у області. Якими секретами володіють чорнобаївці? Все починається з зерна...

Сьогодні ми запросили на класну годину працівника насінневої інспекції Наталію Григорівну Гордівську, вона розповість про перші кроки зерна до хлібини.

Розповідь Н.Г. Гордівської(демонструє зразки пророщених злакових культур, що вирощують на полях Чорнобаївщини).

Декан агрономічного факультету:

Наступний крок зерна – земля. Земля і хліб...Людина, земля і хліб. У нас в гостях шанована в Чорнобаї людина Пономаренко Д.С.

Учениця – інтерв'юер:

Шановний Дмитро Сидорович, ми щиро раді бачити Вас в нашій школі, на нашому зібранні. Ви людина, яка все життя вирощує хліб, скажіть, будь ласка, які почуття викликає у Вас слово «ХЛІБ»?

Учень – інтерв'юер:

Хлібне поле, можна сказати, це Ваше життя, турботи, Ваше робоче місце, а чи були в Вашому роду хлібороби?

Учениця – інтерв'юер:

Господарство в якому ви працюєте, відоме не тільки у Чорнобаївському районі, а й в Україні, яким ви бачите його у майбутньому?

Учень – бакалавр:

Яке це славне слово – хлібороб,
До слів найкращих я вписав його б,
До тих, яких ми серцем розумієм.
Щоб хліб, як сонце, сяяв на столі
У кожній хаті, домі та колибі...
Уклін земний працівникам землі!
Вам, сіячі, плугатарі, - спасибі!

На екрані третій слайд.

Вчитель:

Здобути знання хлібороба – справа з нелегких, але необхідна, бо земля не любить непрофесійного підходу. Отримати необхідні знання випускники 9 класу можуть у ліцеї с. Ірклієв, який існує у нашому районі.

Розповідь викладача ліцею.

Розповідь про навчальні заклади України, в яких можна здобути професії, пов'язані із обробкою землі.

Декан історичного факультету:

Культ хліба в нашого народу зберігся із сивої давнини. Зерно на території України почали вирощувати ще з часів неоліту (V II- IV тисячолітті до н.е.). У IV – III тисячолітті до н.е. на землях Наддністрянщини і Надбужжя проживали племена високорозвиненої землеробської культури – трипільців. А з початку першого тисячоліття

тут займалися орним землеробством слов'янські племена, які входили до Антського союзу. Земля та сільськогосподарські угіддя залишаються багатством України і в наші дні.

Учениця – бакалавр:

Згадай, Людино, скільки мук і бід,
Приниження і стогону, й прокльону
Зазнав за всю минувшину наш рід.
Зернини ці – вони важкі,
Бо горе й муки в них,
Це – краплі крові мужиків,
В них безліч всяких лих.

На екрані четвертий слайд.

Учениця – бакалавр:

Пам'ять – нескінченна книга, в якій записано все: і життя людини, і життя країни. Багато сторінок вписано криваво–чорним кольором. Читаєш і подумки здригаєшся від жаху. Особливо вражають сторінки, де викарбовано слова про голод.

Відкривайтесь небеса,
Зійдіть на землю
Всі українські села, хутори,
Повстаньте над планетою, невинні душі,
Збудуйте пам'яті негаснучий собор.

(Звучить пісня у виконанні Н Матвієнко, на екрані кадри фільму «Великий злам».

Діалог померлих (згадуємо події Голодомору)

Учень:

Село Рудне, Київська область. «Померли у Миколайчиків дід і баба. Від голоду вони опухли і здавалися величезними. Синочок вже не ходив, не говорив. А дівчинка від голоду пальчики свої стала обгризати. Побачила мати. Збожеволіла. Напоїла зіллям і сама випила. До ранку повмирали всі» .

Учениця:

На Вінниччині ... восени померли мати з батьком, бо все дітям віддавали. Залишилися дві сестрички. Старша Надійка побачила, що менша вже й ходити від голоду не може. Взяла її на руки, понесла до поля. Ходила довго. Знайшла три колоска. Побачив це голова

сілярadi. Довго бив Надійку ногами. Кров пішла з горла. Вбили дитину за три колоски, а менша так і померла на полі.

Учень:

Чорнобай Черкаська область. Пішки з Богодухівки прийшли до нас взимку діти сестри нашого тата. Від голоду в їх родині померли всі дорослі, діти йшли з села майже три дні, бо не було в них сили, по дорозі їли суху траву, заїдали снігом. Знесилені впали на порозі хати нашого батька. Батько залишив їх, ділили їжу між усіма.

Учениця:

Не нагодує Мати – Україна,
Не приголубить діточок своїх...
Яка ж б перед Богом в нас провина?
Який ми створили гріх?
Чи той, що в нас поруйнували храми?
Прийшли в наш край перевертні і хами
Чинить страшну наругу над людьми.
О Боже правий!
Ти мій чуєш голос, спаси нас від проклятої чуми,
Я ж бачу, як важкий достиглий колос,
Схилився над голодними дітьми.

На екрані слайди з розсекречених матеріалів СБУ.

Декан художньо-поетичного факультету:

Чисте, вмите зорями колосся,
Вбирало силу з людської руки.
І ця рука, що тільки не торка,
Дає усьому руху, льоту, росту...
...І от хлібину, запашну і просту,
Мов сонце, підіймає ця рука.
(На екрані восьмий слайд)

Сьогодні вперше на засіданні ініціативної групи нашого проекту присутні учні 5 Б класу. Створено різновікова група, навчаючи, навчаємось самі.

УВАГА!

Хвилина урочистого зарахування маленьких друзів у наш проект.

(Вручення капелюшків бакалавра учням).

Учень:

Сьогодні я навчу вас, як в Інтернеті знайти потрібну інформацію, а саме, поетичні твори на визначену тему. *(Демонструє можливості пошукових систем Інтернету)*

Пропонуємо вам збірку віршів про хліб, які ми знайшли на поетичних сторінках Інтернету *(учні читають вірші, обрані за власним смаком)*.

Пшеничний колосок

Малий пшеничний колосок...
А скільки в нім снаги і сили –
Щоб і посіяли у строк,
І вчасно на полях скошили
Кипить робота голосна,
За скибою кладеться скиба,
Щоб із маленького зерна
Зріс коровай пухкого хліба.
Посів... А там – чекань пора.
Рости наливано і живо
І колосися для добра,
Землі буденне й вічне диво.
Жнивувє серпень. На ходу
Ковтне води із повних бочок...
Він з хліборобських рук і дум –
Отой пшеничний колосочок.
(Вадим Крищенко)

Зерно на долоні

Вони, зернини – насінини,
Неначе лялечки малі,
Дитинно ніжні,
Материнно
До сонця підняті з ріллі.
Стужавілі, духмяно теплі
І на руці твоїй легкі,
Вони до низу гнули стебла
Вагою стиглих колосків.
І думка високо так зрине,
І ти упевнишся сповна,
Що на руці твоїй – грамини

Мільйоннотонного зерна.
(Микола Негода)

Колосок

Хай краса його вельми скромна,
Із соломи його бурнус –
На здоров'ячко, на добро нам
Він проміння мота на вус.
Із землі він (спасибі, ненько!)
Найдорожче сота – життя
І гойдає його легенько
В люлі з золота, мов дитя.
Не про те, щоб зіп'ятись вище,
Лиш про зернятка мріє він,
Бо без них – що із нього вийде?
Все одно, що без думки вірш.
(Петро Ребро)

Вчитель:

А зараз час покуштувати нашу хлібину (*учні і гості куштують свіжо випечену хлібину*).

Молодці, ви плідно попрацювали, тому час отримати нові завдання, бо попереду ще чимало цікавих знахідок.

ЗАВДАННЯ:

1. Етнографічний факультет.

Зібрати дослідження «Обрядові хліби до календарних свят у Чорнобаї»

2. Агрономічний факультет.

Дослідження «Хліборобські династії Чорнобаю».

3. Історичний.

Робота у краєзнавчих музеях району «Хліборобства на Чорнобаївщині часів Київської Русі».

Дослідження «Душі волають про пам'ять» (Голодомор 32-33 р.р. у Чорнобаї).

4. Художньо-поетичний факультет.

Зібрати картинно-поетичний вернісаж «Його високосте, хліб».

Вчитель:

Я хочу, щоб наше натхнення не згасло, щоб наснага, бажання працювати у цьому проєкті було завжди, давайте запалимо свічу, символ натхнення, маленьку частину великого факела, назва якому «Пам'ять».

Учениця:

Я запалюю свічку в пам'ять про хліб, на честь хліба, щоб він завжди був у людей.

Учень:

Я запалюю свічку як символ вічної людської пам'яті, щоб вона завжди надихала людей на добрі справи.

Учениця:

Я запалюю свічку на честь нашого великого народу, щоб з ним завжди були добро...

Учні *(разом)*:

... пам'ять, любов, наснага, хліб.

Любов Степанівна Рожко,
Олег Андрійович Кравченко,

учителі Чигиринського НВК І-ІІІ ступенів № 2

Урок-реквієм «Хай в серці Свічка Пам'яті палає вічно» (6 клас)

Тема: „Голодомор 1932-1933 років в Україні”

Мета: розкрити причини, етапи здійснення і наслідки суцільної колективізації; з'ясувати передумови, масштаби і наслідки голодомору 1932— 1933 рр.; допомогти учням усвідомити трагедію народу, трагедію окремої людини того часу; розвивати в учнів уміння аналізувати історичні факти; формувати і вдосконалювати навички роботи зі статистичним матеріалом як джерелом історичних знань.

Обладнання: Фотоматеріали тих років, схеми, таблиці, карта України „Голодомор 1932-1933рр”, композиція присвячена Голодомору 1932-33рр в Україні, книги, свідчення очевидців тих подій зібрані учнями школи, поминальні свічки.

Основні поняття: Голодомор, геноцид, злочини супроти людяності, "чорні дошки", Закон „Про п'ять колосків”, Закон України «Про Голодомор 1932—1933 років в Україні».

Тип уроку: Урок-реквієм

План уроку

I. Актуалізація пізнавальної діяльності.

1. Вступ.

2. Що таке Голодомор?

3. З чого все почалося?

4. Як чинився Голодомор?

5. Сценка

6. Підсумки.

II. Підведення підсумків уроку.

III. Домашнє завдання.

IV. Список літератури

Хід уроку:

I. Актуалізація пізнавальної діяльності.

Сьогодні у нас незвичайний урок. Це не урок історії чи географії, не урок мови чи літератури. Це урок пам'яті. Цей урок одночасно з нами проведуть у всіх школах нашої держави. Я не вимагатиму від Вас здавати заліки чи екзамени з цього матеріалу. Я просто прошу вас бути уважними і задуматися, що відбулося в Україні 75 років тому і що витерпів народ України на шляху до незалежності.

1. ВСТУП

У світі сталося багато трагедій. Страшних трагедій. Так, були різні війни, катастрофи, які забирали життя людей. Коли люди гинуть від стихійного лиха, аварії літака чи потягу, виверження вулкану – це одне. Коли люди гинуть на війні, захищаючи свою Батьківщину від ворога, – це друге. Але коли люди гинуть від голоду – це зовсім інше. Особливо – голоду штучного, навмисно створеного владою. Ви добре знаєте, що Україна завжди була багата на родючу землю і на хліб. Ще нашу країну називали «житницею Європи».

Хіба можна уявити, що народ-хлібороб помирає на чорноземах від голоду?

Хіба можна уявити, щоб людина збирала врожай, радувалась, що зможе прокормити свою родину, своїх дітей, а на наступний день влада все забирала, не лишаючи ані зернини, ані картоплини?

У ті часи жертвами ставали не окремі люди, винищувались цілі села. Від голоду помирали і старі, і молоді. Найстрашніше – помирали діти. У вересні 1933 року за шкільні парти не сіли близько двох третин учнів. Не дожили до першого дзвоника. Саме так влада поступила з мільйонами українців у ті далекі 30-ті роки минулого століття. Людей свідомо морили голодом. Це злочин проти людини. Це злочин проти народу. Це злочин проти усього людства. У міжнародному праві це називається геноцид.

А чи так давно це сталося, якщо ми досі не знаємо усієї правди про Голодомор?

А чи так давно це сталося, коли досі живі свідки цієї трагедії?

Серед них можуть бути ваші бабусі і дідусі. Запитайте у них, що вони знають про Голодомор. Можливо, ви почуєте від них багато нового і страшного, але не бійтеся чути це. Не бійтеся питати про це у свого діда чи бабусі, сусіда чи родича.

Це наша історія. Ми не можемо її викреслити з нашої пам'яті... Ми не можемо це забути....Винуватці трагедії мають бути визначені в Україні і світовим співтовариством як такі, що чинили злочини супроти людяності.

2. ЩО ТАКЕ ГОЛОДОМОР?

Сьогодні ми згадуємо страшні сторінки історії нашого народу – Голодомор 1932 - 1933 років. Ця трагедія забрала життя мільйонів наших земляків. В українських селах від голоду помирали і дорослі, і діти. Як підраховували історики, у той час в Україні щодня помирало понад 25 тисяч людей. Але найстрашнішим є те, що голод був штучно створений тодішньою владою.

Голодомор - це зумисне організований радянською владою у 1932 - 1933 роках штучний голод, який призвів до смерті мільйонів українців.

Давайте разом поміркуємо, чому стався цей злочин. Проти волелюбності українського народу боролись у різні способи. Сталін винайшов власний, один з найжорстокіших за усю історію людства. Він залізною рукою впроваджував терор і голодну смерть. Злочин голодної смерті було реалізовано в 1932-1933 роках. Де б не жили українці, влада їх знаходила і свідомо нищила. Нас заставляли просто про це забути. Забути про злочини влади більшовиків. Сьогоднішнім уроком ми доведемо, що пам'ять не можна знищити!

3. З ЧОГО ВСЕ ПОЧАЛОСЯ?

Для того, щоби зрозуміти, як так сталося, що на українській землі відбувся цей злочин, нам потрібно знати, що йому передувало.

Наприкінці 1920-х років провідне місце в керівництві режиму посів І.Сталін, який зосередив у своїх руках абсолютну владу як у партії, так і в державі. Наростає тотальний контроль держави і партії за суспільством, який супроводжується ліквідацією поступок у національній, культурній, соціально-економічній сферах.

Особливе занепокоєння влади викликає Україна. Потужна національна еліта, економічно незалежна і національно свідоме селянство становили головну загрозу для більшовиків.

Утопічна ідея більшовиків про світову революцію на чолі із СРСР, боязнь перед зовнішніми впливами. Терор супроти національних рухів змушував правлячу кліку нарощувати озброєння. Для цього держава переходить до індустріалізації. Оголошений сталінським керівництвом наприкінці 1920-х рр. перехід до форсованої індустріалізації поставив на порядок денний питання про ресурси для її здійснення.

І тоталітарна влада не винайшла кращого способу, як фактично пограбувати селян. Запроваджуються так звані "ножиці цін", коли промислові товари селянам пропонувались за завищеними цінами, а сільськогосподарські товари держава викупляла за значно заниженими цінами.

Влада фактично оголосила селянам війну. З одного боку репресіями, які отримали назву розкуркулення. Вона абсурдно нищила кращі селянські господарства. Майно селян конфісковувалось, а їх самих засуджували до ув'язнень чи заслання на північ, в Сибір. З іншого боку, селян примушують вступати у колгоспи, які перетворюються на інструмент визиску селян.

Хлібороби втрачають землю, худобу, реманент, що зрештою пропадають. У колгоспах селяни втрачають можливість контролю за результатами своєї праці. Вони стають повністю залежними від партійного керівництва.

Водночас із утисками селян влада розгортає переслідування національної інтелігенції та церкви. Режимом фабрикуються справи проти неіснуючих організацій, як "Спілка визволення України" та інших. За цими справами засуджено тисячі кращих представників

української інтелігенції, простих громадян. Такі дії влади з погляду міжнародного права є злочином супроти людяності.

4. ЯК ЧИНИВСЯ ГОЛОДОМОР?

Кінцевим станом нищення свободолюбивих устремлінь українського народу став Голодомор у 1932 -1933 роках.

Голодомор-геноцид здійснювався за допомогою тотального державного терору. **Основними складовими цього терору були:**

- **насильне вилучення всіх продуктів;**
- **блокада голодуючих мешканців окремих територій та усієї України.**

Спершу проводилось насильне вилучення всіх продовольчих припасів. Знаючи про кризове становище в Україні, де вже з осені 1931 року відчувався голод, влада у липні 1932 р. ухвалює завідомо нереальні до виконання плани хлібозаготівель. Фактично було створено умови для того, щоб вилучити усі запаси зерна, до того ж влада застосовувала додаткові каральні важелі за нібито невиконання плану.

7 серпня 1932 р. прийнято Постанову "Про охорону соціалістичної власності", яка отримала назву «Закону про П'ять колосків». За цією постановою засуджували навіть дітей, які підбирали колоски пшениці на вже зібраних полях. На тих полях, які, можливо, ще вчора належали їхнім батькам. Восени 1932 року в Україну направляють спеціальну комісію на чолі із В'ячеславом Молотовим, тодішнім головою союзного уряду, для посилення хлібозаготівель. Під тиском цієї комісії у листопаді 1932 року запроваджуються натуральні штрафи. Якщо селянин чи колгосп не виконав план здачі зерна, у нього забирали усе: від усіх запасів картоплі чи зерна до корови чи навіть хати.

Наприкінці грудня 1932 р. із колгоспів примусово вивезено усе зерно, в тому числі і т.зв. насінневі фонди. Люди розуміли, що навіть тим, хто переживе голодну зиму, сіяти навесні не буде чим.

Для посилення тиску влада вдається до блокади голодуючих мешканців окремих територій та усієї України. У листопаді 1932р. в Україні та на Кубані (населеній переважно українцями) запроваджується система голодних гетто – система **«чорних дошок»**. Дотепер ми думали, що гетто придумав Гітлер. Ні. Раніше за нього це зробив Сталін. Вдумайтесь. Занесення на «чорну дошку» колгоспів, сіл і цілих районів означало їх повну

ізоляцію, вилучення всього продовольства, заборону ввезення будь-яких товарів та інші жорстокі репресії.

Занесення села на «чорну дошку» було рівнозначним смертному вирoku мешканцям цього села. Всього на «чорну дошку» було занесено до третини сіл України. Тобто були штучно створені десятки, сотні тисяч голодних гетто в Україні.

22 січня 1933 р. спеціальною директивою забороняється виїзд за межі України «за хлібом» в інші регіони (хліб на той час був у сусідніх з Україною Росії та Білорусії). Відповідно до директиви, території України і Кубані, в той час переважно заселеної українцями, були оточені збройними загонами для блокування виїзду селян.

Таких заходів більше ніде і ніколи не застосовувалося в СРСР. Жорстокість Голодомору перш за все в тому, що голод не був наслідком стихійного лиха, засухи чи неврожаю, він став результатом цілеспрямованої політики комуністичного режиму. Вражає цинізмом той факт, що у той час, як від голоду помирали мільйони українців, влада продовжувала вивозити зерно за кордон і на повну потужність продовжували працювали спиртзаводи, які переробляли зерно на горілку, що йшла на експорт.

Українці могли бути врятовані, оскільки стратегічний запас зерна в СРСР становив на той час 1,5 млн. т (1 млн. т. вистачило б для прогодування 5-6 млн. людей протягом року).

В результаті зумисних дій влади більшість мешканців України були приречені на голодну смерть. Смертність від голоду, котра щодня забидала тисячі невинних життів, продовжувалась фактично до нового врожаю. Сумним підсумком Голодомору стало те, що у вересні 1933 року за шкільні парти не сіло біля двох третин учнів. Усього ж жертвами Голодомору стало до чверті тогочасного населення радянської України. Найбільше постраждали від Голодомору тодішні Харківська і Київська області (теперішні Полтавська, Сумська, Харківська, Черкаська, Київська, Житомирська). Смертність населення у 1932-33рр. тут перевищувала середній рівень попередніх років у 8-9 і більше разів.

Влада намагалась усіма засобами приховати свій злочин. Вона заборонила реєструвати смертність від голоду та приховувала Голодомор від світової громадськості.

Але попри страх перед владою, люди таємно робили фотографії, збирали свідчення. Ось як описував у травні 1933 році події в Україні консул Італії у Харкові (тодішній столиці УРСР) Сержіо Граденіго італійському посольству в Москві для інформування Міністерства закордонних справ Італії:

«Немає жодного сумніву в тому, що цей голод штучний і спеціально створений ... Вирішено ліквідувати українську проблему протягом кількох місяців, ціною смерті від 10 до 15 мільйонів осіб. Нехай ця цифри не здасться перебільшеною. Я тієї думки, що вона ще вища, і, мабуть, її вже досягли. Це велике нещастя, яке скошує мільйони людей і винищує дитинство цілого народу ... Уранці 21-го на базарі мертвих складали на купи в лахмітті і людських екскрементах уздовж огорожі біля річки. Спочатку там було 30 трупів. Уранці 23-го їх було вже 51. Дитина ссала груди мертвої матері із обличчям сірого кольору. Люди казали: «Це ще тільки квіточки соціалістичної весни».

5. СЦЕНКА

Юнак і дівчина виходять на сцену. Сцена оформлена композицією: хрест, на хресті табличка «Україна 1932—1933 рр.». Звучить тиха спокійна мелодія.

Юнак. А люди бідні в селі, Неначе злякані ягнята,
Позамикалися у хатах Та й мруть...

Сумують комини без диму, А за городами, за тином Могили
чорнії ростуть...

Дівчина. Гробокопателі в селі Волочать трупи ланцюгами За
царину і засипають Без домовини. Дні минають, Минають місяці. Село
Навік замовкло, оніміло. І кропивою поросло.

Юнак. Так що ж сталося? Чому неньку-Україну поховали ми?

Дівчина. З'ясуємо, дослідимо і познайомимо нове підростаюче
покоління.

Історик-дослідник. Жахливим злочином проти власного
народу став штучний голод 1932-1933 рр. Геноцид був спричинений
колективізацією, хлібозаготівлями. Ще й кліматичні умови допомогли.
Але основною причиною голоду є штучний характер геноциду проти
власного народу. 6 грудня 1932 року Раднарком УРСР ухвалив
постанову «Про занесення на чорну дошку сіл, які злісно ухиляються
від хлібозаготівлі». Припинили постачання продовольства у

колгоспах і господарствах 85 районів України. Кругом стояли патрулі і без довідки сільської ради нікого не випускали за межі села. Село голодує. Вже сама смерть хазяйнує по селу.

(Сценка). Маленький хлопчик простягає рученьки до ікони Бога, стоїть на колінах і кволим голосом благає. Ікона велика, палають свічки).

Бозю! Що там у тебе в руці?! Дай мені, Бозю, хоч соломинку... Щоб не втонути в Голодній Ріці. Бачиш, мій Бозю, я ще — дитинка. Тож підрости хоч би трохи бодай. Світу не бачив ще білого, Бозю,

Я — пташенятко, прибіг у тебе в дорозі. Хоч би одненьку пір "точку дай. Тато і мама — холодні мерці, Бозю, зроби, щоби їсти не хтілось! Холодно, Бозю, Сніг дуже білий. Бозю, що там у тебе в руці?..

Сцена завішується шторами. Починає звучати тиха траурна музика. По черзі з'являються ангели біля плакату, де зображено велику могилу з написом «Україна 1932—1933 рр»).

1-й ангел. Вона зарубала свого дворічного сина, щоб прогодувати решту дітей. Скаламутився в неї розум, кричала тільки: «Ваня, Ваня!».

2-й ангел. Чуєш, Йванку? Чуєш, кличе мама... Одягнути чистеньку сорочку. Білий день... Така чорна пляма... Озовись, загублений синочку! Кличе світ тебе за свідка, Пашо! Хоч одне, розплющи, сину, очко... Божевільна мама... Біль... Страждання... Подивись, загублений синочку, Стративсь розум В ненажернім світі. Господи, сокира на пеньочку. І голодні перепухлі діти. Не вмирай, зарубаний синочку!

3-й ангел. Вимирали люди, вимирали цілі села. Коло тину — щоніченьки тіні. І черешні, неначе монашенки, Кожна стежка закутана в іній. То все душі твої, Україно.

Юнак. Народе мій, Вставай мерщій на ноги, У праці крила Дужче розправляй, — ти спізнаєш Радість перемоги, Збагатиш свій Чудовий ріднокрай!

Дівчина І знову розквітла, і знову зміцніла, будовами рясніла, щебетом дітей співала, хлібом колосилась, жила, мріяла, цвіла... Але немов той чорний крук, упала ніч на Україну.

Історик-дослідник. Закон від 7 серпня 1932 року про «5 колосків». Тисячі колгоспників, у тому числі підлітки, жінки засуджувались як злісні вороги народу. Репресії, хлібозаготівлі,

посуха ще більша, ніж у 1921 році, масова втеча із сіл в міста, пошуки їжі. Не на збирати колосків, бо передбачалось ув'язнені від 7 до 10 років з конфіскацією майна. Конфісковане зерно було експортоване у «братні країни» і причому безкоштовно як «братня допомога».

1-й учень. Ні труни, ні хрестів, І ні тризни. Прямо в яму Навіки віків. Чорна сповідь моєї Вітчизни, І її затамований гнів.

2-й учень. Ні віночка, ні навіть барвінку... Наче падалиць — під вітрюган! То причастя твоє, україно, українцю, то твій талісман.

3-й учень. Про Нього і Неї згадують несила, Грицьку одбило ноги на війні... Отож: Оксана день у день носила Його і до колбуди, й до рідні. Та якось... ледь живі уздріли Гриця, Сам викотився, як пень, через поріг, — Нажерся й виліз на осоння гріться, Вчинивши нишком людоїдський гріх.

4-й учень. За Адама, за Дмитра й Арона, За Адель, Олен, Оксан, Докій, Не співала півча похоронна, Не лунало «бам-м, бам-м» за упокій. Боже милосердний, де ж вони ? Перед зором кволих — зграй химер... Не дзвонили, не дзвонили дзвони. «Був та вмер, був та вмер, був та вмер...» Всюди — кволі й мертві...

5-й учень. Стань вінком, стань життя ореолом. Хай почує всяк пагорб і кожна ограда, Що засуджено зло і проміниться Правда, Омріяна Правда!

Юнак. Стань, Народе, без ліку й числа, Хором Траурним, Пам'ятним колом.

Дівчина. Улюблений і щирий мій народе, Не зрадь могил згорьованих дідів. Зазнавши мору і колючок дроту, Не дожили до заповітних днів.

Юнак. О, українській мій народе! Твій час настав, Зоря твоя зійшла.

II Підведення підсумків уроку

Прошу зараз вшанувати пам'ять мільйонів невинних жертв Голодомору хвилиною мовчання (звучить тиха траурна музика, всі присутні запалюють свічку пам'яті)

Голод не був наслідком засухи чи неврожаю, а став результатом цілеспрямованої політики комуністичного режиму. Шляхом тотального вилучення харчів, блокади сіл і цілих районів, заборони виїзду за межі голодуючої України, репресій незгодних сталінський режим створив для українців умови, несумісні із життям. Такі дії влади є злочином і відповідають визначенню геноциду у Конвенції ООН від 9 грудня 1948 року. І на цій основі 28 листопада 2006 р. Верховна Рада України за ініціативою Президента України Віктора Ющенка прийняла Закон «Про Голодомор 1932—1933 років в Україні», яким Голодомор визнано геноцидом Українського народу.

III. Домашнє завдання

Кожен з учнів отримує завдання зібрати свідчення очевидців трагедії і принести їх до школи, тим самим вклавши свій внесок у справу відновлення історичної правди про Голодомор 1932-33 років – одну з найстрашніших трагедій Українського народу.

IV. Список літератури:

1. Збірка документів і матеріалів "Голодомор 1932-1933 років в Україні": / Упорядник Р.Я.Пиріг; НАН України. Інститут історії України. - К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2007. - 1128с.
2. Книга Р. Конквеста "Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор" К.: Либідь, 1993. -384 с.
3. Книга В.К. Барки "Жовтий князь" - К.: ВАТ "Видавництво "Київська правда", 2003. - 320 с.
4. Збірка поезій І.В. Качуровського "Село в безодні" / К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія". 2006. - 85 с.
5. Монографія, автор - С.В. Кульчицький "Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид" / К.: Інститут історії НАН України. 2005. - 220 с.

Видання підготовлено до друку та віддруковано

редакційно-видавничим відділом ЧОІПОПП

Зам. № 923 Тираж 100 пр.

18003, Черкаси, вул. Бидгощська, 38/1